

Slesvigs Bispestol 1848—54.

Af H. F. Petersen.

1. INDTIL GENERALSUPERINTENDENT CALLISENS AFSKED 6. JULI 1848.

Allerede før Kong Christian VIII's Død (20. Jan. 1848) og Gehejmestatsraadets Afskedigelse (21. Marts s. A.) havde man fra dansk Side paatænkt en Nyordning af Kirkeforholdene i Sønderjylland, deriblandt ogsaa af Bispestolene. I Stedet for som hidtil at have det dansktalende Nordslesvig delt mellem ikke mindre end 3 Biskopper, nemlig Generalsuperintendent *C. F. Callisen* i Slesvig, Biskop *Tage Müller* i Ribe (for Tørning-Len) og Biskop *Stephan Tetens* (for det selvstændige Bispedømme Als og Ærø), ønskede man en Deling af hele Slesvig efter det danske og tyske Sprog, altsaa en nordslesvigsk og en sydslesvigsk Biskop.

Paa »den slesvigske Forenings« Møde den 4. Okt. 1847 meddelte Formanden, Laurids Skau, at det i offentlige Blade udgaves for at være Regeringens Hensigt at dele Hertugdømmet Slesvig i to Superintendenturer, nemlig en for den Del af Hertugdømmet, hvor Kirke- og Skolesproget var dansk, og en for den Del, hvor det var tysk. Han spurgte derfor Forsamlingen, om den ikke fandt det rigtigt, at Foreningen indgav en Indstilling til Kongen desangaaende. Efter nogen Drøftelse vedtog man at lade Formanden ved sit forestaaende Besøg i København udforske, om Regeringen paatænkte en saadan Deling, og i bekræftende Fald at lade Redaktionssekretæren, Professor *C. Flor*, forfatte et

Udkast til en saadan Indstilling, hvori Kongen skulde bedes om at lade Delingen foregaa ikke efter Kirke- og Skolesproget, men efter Folkesproget¹. *A. D. Jørgensen* kommer ud fra sine Undersøgelser angaaende Christian VIII og Danskheden i Nordslesvig til den Slutning, at der ikke kan være mindste Tvivl om, at Kongen vilde have sluttet sig hertil.² Denne Antagelse finder sin Bekræftelse i de bekymrede Udtalelser, Generalsuperintendent *Callisen* fremkommer med vedrørende Kongens Stilling til den dansk-tyske Sprogstrid i Stænderforsamlingen og især Kongens »lovstridige« Kaldelse af danske Præster, som ikke havde studeret i Kiel. Netop i 1847 havde *Callisen* paa sine Visitationer paa Føhr en saa alvorlig Samtale med Kongen desangaaende, at Adjutanten aldrig skal have set Kongen saa vred³.

I det Udkast til en ny Forfatning, som efter Kong Frederik VII's Overtagelse af Regeringen udarbejdedes af Grev *Carl Moltke*, *A. S. Ørsted* og *P. G. Bang*, foresloges da ogsaa rentud Hertugdømmet Slesvig delt i 2 Generalsuperintendenturer, en dansk og en tysk, saaledes at Tørningelehn, Als og Ærø skulde høre sammen under den danske⁴. Begivenhederne i Marts 1848, Ministeriets Fald og Treaars-

¹) Den slesvigske Forenings Forhandlingsprotokol i Rigsarkivet. Nævnte Mødes Protokol er aftrykt i *Sønderj. Aarbøger* 1890, S. 236—37. Jfr. ogsaa Prof. Flors Brev til Redaktør Koch 10.10. 1847 (*P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede*, VIII, 1922, S. 186).

²) *Sønderj. Aarb.* 1895, S. 176.

³) *A. Halling: »Beiträge zur Familiengeschichte des Geschlechtes Callisen*», trykt som Manuskript (Glückstadt 1898), S. 202.

⁴) *Sønderj. Aarb.* 1895, S. 175. Dr. phil. Holger Hjelholt nævner i sin Afhandling »Martensen og Sprogreskripterne« (*Hist. Tidsskrift* 9. R. VI (1929), S. 370) »det spørgsmaal, om man ikke i visse danske kredse havde nærret det ønske at bibeholde den af oprørsregeringen gennemførte deling af Slesvig i to Superintendenturer, et dansk og et tysk. Jeg erindrer dog ikke at være stødt paa udtryk for et saadant ønske« Vi vil i det følgende se, at det netop var Danskerne, som først drøftede de 2 Superintendenturer.

krigens Udbrud, skubbede Overvejelserne angaaende Slesvigs Bispestol til Side; derimod krævede Begivenhederne i selve Sønderjylland en øjeblikkelig praktisk Løsning.

Samme Dag, Christian VIII maatte gaa til Sengs paa Grund af en Forkølelse, som fik hans Død til Følge, havde han talt med Biskop Tetens om dennes Efterfølger som Biskop over Als og Ærø. *Stephan Tetens* (f. 7. Maj 1773 i Horsens) havde haft nævnte Bispedømme betroet siden 3. Sept. 1819 og var 8. Okt. 1847 blevet entlediget fra sit Embede fra 9. Dec. samme Aar¹. Paa sin 50 Aars Jubilæumsdag som Gejstlig den 10. Nov. 1847 udnævntes han til Konferensraad og havde tænkt sig at fejre Dagen i Kettinge Kirke, men maatte paa Grund af Legemssvaghed (Ansigtsmerter) nøjes med at sende Gejstligheden i Bispedømmet Als og Ærø en trykt Afskedstale angaaende sit Liv og sin Gerning².

I et Slags Hyrdebrev foran i Bogen, dateret Kettinge Bispegaard den 11. Nov. 1847, hedder det bl. a.: »Om faa Dage, vil Gud, nedlægger jeg mit Embede i det glade Haab og med det inderlige Ønske, at det maa overdrages en Mand, som med fri og klar og reen Anskuelse, ei styret af Partiaand, kun ynder og beforder hvert gavnligt Fremskridt og hader og skyer hvert skadeligt Skridt tilbage: en Mand, hvis uplettede, allerede yndede og Dem forud kjære Navn vil berede ham Adgang til Deres kjærlige Modtagelse, saa at De gaae ham imøde med en Velvillie og Tillid, som vil kunne lægge Grunden til det ønskeligste Forhold, tillidsfuldt og fortroligt, liig det, som lykkeligen har forenet os saa glædeligt og fast. Dette vort Ønske og Haab vil vor ædle Konge, hvis sikkre Blik viser ham klart Embedets og Stillingens nærværende, fra flere Synspunkter, høiere Be-

¹) Aage Dahl: Sønderjyllands Bispehistorie (Kbh. 1931), S. 104.

²) Trykt som Manuskript i M. C. Hempels Officin i Odense. Biskop Tetens døde først 5. Jan. 1855 i København og bisattes 5. Juni s. A. i Kettinge.

tydenhed, og i hvis Haand Valget ligger, visselig stadfæste.«

Den Mand, Biskop Tetens med saa stor Varme¹ omtaler som sin Efterfølger og lige saa varmt havde anbefalet for Kongen, hos hvem han stod i stor Anseelse, anede selv intet derom. Men den 11. Jan. 1848 meddelte Tetens ham fortroligt, at ifølge Forhandling vilde han og ingen anden blive hans Eftermand. Kongen havde sagt, at Biskoppen paa Als havde en farlig Stilling, og han vilde have en Mand, han kunde stole paa². Til Trods for Tronskiftet fremmedes Sagen saa hurtigt, at vedkommende selv uventet af Aviserne erfarede, at han under 11. Febr. var udnævnt til at være Biskop over Als og Ærø mod at holde Kapellan til Præstembedet i Egen.

Manden var *Jørgen Hansen*, født i Tandslet paa Als den 12. Febr. 1802 som Søn af Smed og Landmand Christian Hansen³. I 1823 tog han theologisk Embedseksamen ved Universitetet i København, hvor især den unge Lektor, senere Professor H. N. Clausen fik Betydning for ham. Den eneste Medstuderende, han vedblev at vedligeholde Forbindelse med, var Rabbinersønnen *C. A. H. Kalkar*, som efter en religiøs Krise lod sig kristne i 1823, blev cand. theol. i 1826, Dr. phil. i Kiel i 1833, Dr. theol. i København i 1836, for efter en Udenlandsrejse at slaa sig til Ro som Sognepræst i Gladsaxe og Herløv 1843—68, en lærd Forfatter og nidkær Ven af Dansk Missionsselskab, hvis Formandspost han beklædte 1860—73. Selv virkede Jørgen Hansen nogle Aar som Lærer i København (Reinekes Institut), indtil han i Febr. 1825 fik tilbudt Pladsen som Huslærer i Hørup Præstegaard paa Als. Her var det, han knyttede Forbin-

¹) I et Brev fra Krieger til D. G. Monrad Febr. 1848 omtales Biskop Hansen paa Als som »Tetens' gode Ven« (D. G. Monrads Papirer i Rigsarkivet).

²) Sønderj. Aarb. 1904, S. 81.

³) Hans Selvbiografi sammesteds S. 1—215. Oprindelig nedstammer Slægten fra Solt i Angel.

delse med 2 Mennesker, som fik Betydning for Livet for ham: med Biskop Tetens og med Præstedatteren Anna Margrethe Schwensen, hans senere Hustru. 31. Okt. 1827 udnævntes han til Sognepræst i Ballum ved Slesvigs Vestkyst, ordineredes i Ribe 14. Dec. og tiltraadte sit Embede Lillejuleaftensdag samme Aar. I sit Arbejde for Sognets Skole- og Fattigvæsen udviste han den Forening af Hjertevarme, Tolerance af andres Følelser og Lovoverholdelse, som prægede ham hele Livet igennem.

I Revolutionsaaret 1830 søgte han paa Svigerfaderens Foranledning til Notmark paa Als. Han kaldtes til Embedet af Hertugen af Augustenborg, og hans Udnævnelse stadfæstedes af Kongen. »At mit Forhold som Præst paa det augustenborgske Distrikt ikke var hyggeligt, vil være let at forstaa,« siger Jørgen Hansen selv en Gang¹. Hertugens separatistiske Oppositionstendenser mod Kongen og mod den netop i 1830'erne vaagnende Selvbevidsthed blandt de jævne danske Sønderjyder tog til og grebes af en hel Del tyskdannede Embedsmænd, der snart gik i Spand med Slesvigholstenerne. Jørgen Hansen derimod grebes paa den Tid af Prof. Chr. Paulsens Bog »Über Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig«, som udkom i 1831 og paaviste det unaturlige i, at Tysk var Rets-, Kirke- og Skolesprog paa Steder i Sønderjylland, hvor Folkesproget var Dansk. »Jeg deelte aldeles Paulsens Anskuelse« — hedder det i Selvbiografien², og da Prof. Paulsen i Begyndelsen af 1838 i »Kieler Correspondenz-Blatt« angrebes af en Konrektor Vollquardsen i Haderslev, fandt Jørgen Hansen sig foranlediget til at meddele Paulsen sin Sympathi og Anskuelse.

Han hørte da hos Paulsen om det nye Parti, der havde dannet sig for at værne om den danske Statsforbindelse og det danske Sprog, et Parti denne selv tilhørte. Samtidig erfarede han, at der i Haderslev skulde udgives et Blad

¹) Sønderj. Aarb. 1904, S. 64.

²) Sønderj. Aarb. 1904, S. 70.

for at virke i nævnte Retning. I April Maaned samme Aar fik han Besøg af Prof. C. Flor, som paa sin Skimmel berejste Nordslesvig for at samle Subskribenter paa Ugebladet »Dannevirke«, hvis første Nummer udkom 15. Juni samme Aar. Selvom Planen havde Hansens Tilslutning, ønskede han dog foreløbig ikke sit Navn nævnt af Hensyn til Hertugen, men lovede ved Lejlighed at ville sende Bidrag til Bladet¹. Lidt efter lidt stillede Præsten i Notmark sig afgjort paa den danske Befolknings Side mod Hertugen. Hans Stilling blev mere og mere utaalelig, og dette naaede — vel gennem Biskop Tetens, der var en afgjort Modstander af Hertugen, som paa sin Side ønskede, at han kunde give ham en Ørefigen² — Kongens Øre og bevirkede, at denne i 1845 tilbød ham Sognekalderet i Egen paa Als. Alligevel kom det til et aabent Brud mellem ham og Hertugen i Forsommeren 1847, efter at der havde fundet forskellige Skærmydsler Sted. Hans Udnævnelse til Biskop vakte naturligvis stor Harme paa augustenburgsk Side, men Tilfredshed hos Al-singerne og alle Danske.

Allerede 1½ Maaned efter Udnævnelsen brød Krigen ud, saaledes at han hverken fik Kapellan eller Bispevielse (denne sidste først 9/4 1849). Derimod overtog han sit Tilsynsembede med det samme, og i sit Circulære til Præsterne den 26. Marts 1848 bemærker han, at der i hans Beskikkelse staar, at han skal »finde sig i de Forandringer, som det mueligen maatte behage Os (Hans Majestæt) at befale foretaget med bemeldte Bispedømme.«³ Hermed sigtedes der til den ovenfor nævnte Plan om Sammenlægning af alle Nordslesvigs Præsteembeder under een Bispestol. Denne Plan forhandlede der nu om i Statsraadet paa en Tid, hvor Kongen faktisk kun regerede over Als — med Biskop Hansen som en Slags Regeringskommissær.

¹) Et Bidrag til Hansens Forhold til »Dannevirke« har jeg givet i Sønderj. Aarb. 1930, S. 261 ff.

²) Aage Dahl: Sønderj. Bispehistorie, S. 104.

³) Sønderj. Aarb. 1904, S. 85.

Forinden vi gaar ind paa disse Forhandlinger, maa der lige gøres Rede for, hvordan Stillingen var paa Slesvigs Fastland. Her herskede den provisoriske Regering, som havde baade Militærmagten og i al Væsentlighed Gejstligheden paa sin Side. Under 3. Juli 1848 entledigede den Generalsuperintendent *C. F. Callisen* fra 6. Juli at regne¹ og udnævnte i Stedet for ham en Superintendent for den tysksprogede Del, Provst *Nicolaus Nielsen* i Slesvig, og en Superintendent for den dansksprogede Del, *Provst Rehloff* i Aabenraa, som fra 10. Maj 1849 ogsaa fik Tørningelehn lagt under sig.

Christian Friedrich Callisen var født den 20. Febr. 1777 i Glückstadt. I 1799 blev han først Dr. phil. i Jena og derpaa cand. theol. i Glückstadt. Fra Paaske 1800 holdt han filosofiske Forelæsninger ved Kiels Universitet, som dengang kun besøgte af ialt 130 Studenter. I den følgende Tid opholdt han sig gentagne Gange i København. 1803 (13/3) blev han Præst i Hollingsted i Sydslesvig og viedes (11/5) i København til en Kusine. Allerede den 1. Jan. 1804 udnævntes han uden Ansøgning til Førstepræst ved Friedrichsberg Kirke og Provst over Hütten Provsti. Skønt han snart viste sig at være en fremragende Kirkemand, som i 1815 fik oprettet et Bibelselskab for Slesvig og Holsten, hvorved han kom i levende Forbindelse med Hovedstadens Kirkestyrelse, og i 1819 sammen med Claus Harms opfordredes til at overtage Embedet som Generalsuperintendent i Rusland, klagede han Gang paa Gang, f. Eks. 1828, over Nedgang i Kirkebesøget. 1829 overtog han ogsaa Gottorp Provsti og udnævntes 1834 til 2. gejstligt Medlem af den Slesvig-Holstenske Regering og 1. Medlem af Overkonsistoriet paa Gottorp.

Det var derfor en Selvfølge, at han ved Generalsuperintendent Adlers Død den 22. August 1834 blev udset til

¹⁾ Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte I, 3. 1898, S. 96 ff., 106.

at blive dennes Efterfølger, almindelig anset som han var som Prædikant, Sjælesørger, Administrator og ikke mindst for sit Forfatterskab, der omfattede saa godt som alle Livets Omraader og derfor var udbredt i alle Folkets Klasser. Han havde inden Adlers Død selv kunnet ønske sig at overtage Embedet som Generalsuperintendent. Men da det blev ham tilbudt, kom han i stor Sjælevaande, hvorom han meddeler i sin Dagbogsoptegnelse for 24. Dec. 1834: »Jeg vil i Dag samle mit Sind for Dig, min Frelser, som ogsaa er født og ophøjet for mig. O, giv mig en ren Julefred! Siden Adlers Død har Superintendenturen hvilet saa tungt paa mit Hjerte og i de sidste 3 Uger truet med at ødelægge baade min legemlige og aandelige Sundhed for stedse. Det er muligt, at jeg burde have sagt Nej af Hensyn til mit ydre rolige Velvære, skønt der ogsaa vilde have været adskillige Skyggesider forbundet med en andens, maaske en Modstanders, Overtagelse af Embedet, og jeg i Længden vel ikke havde kunnet overkomme alle de Krav og Ærgrelser, som er knyttede til min nuværende Stilling, og saa skulde søge et andet Embede . . . Men nu hvor jeg, efter at jeg forgæves har forsøgt at forene en mindre Superintendentgerning med min nuværende Stilling eller at blive Superintendent over Holsten og alligevel forblive boende her, den 22. Nov. har modtaget Embedet som Slesvigs Superintendent, efter at det er bleven tilbudt mig efter underlige Udligninger af Forviklinger, der næsten syntes umulige, uden at jeg selv har gjort noget dertil. Og det oven i Købet med en stor Glæde for Gud, ikke for Ære og Vinding, men for at fremme Herrens Rige efter bedste Evne, hvor dog alles Øjne i saa Henseende længe har været rettede imod mig. Har jeg da nu Lov til at lade mig pine med Bekymringer og Fortrydelse og gøres ubrugelig til Gerningen? —

Sandt er, at jeg ikke kan Dansk: men skulde jeg ikke i Aarenes Løb kunne blive tilstrækkelig dygtig deri?

Sandt er, at jeg har ladet mange Omraader indenfor Theologien ligge; men skulde jeg ikke, naar jeg virkelig vil,

med Guds Hjælp kunne indhente den Smule, som kræves til Biske- og Embedseksamen? —

Sandt er, at jeg staar overfor mangfoldige Forandringer med Hensyn til Bolig og alskens dermed forbundne Smaating, som særlig generer mig ifølge min Individualitet; men vilde der ikke i saa Henseende have været endnu flere ved enhver ny Stilling? og skulde jeg ikke ogsaa kunne komme over det med Guds Hjælp? —

Derfor vær trøstigt, mit Hjerte, i Herren! Han skal nok vise dig dine Veje! Han har jo gjort det hidindtil! Han skal nok hjælpe herefter, ogsaa naar Alderdomssvaghederne kommer! — For Dig, Herre Jesus, og Din Sag alene vil jeg jo leve! Du vil ikke forlade mig! — Aa, hjælp mig til, at jeg betragter alt, hvad der vil ryste min Sjæl, som Fristelser, som skal undertrykkes! O, giv mig i mit Hjerte Din Fred, som overgaar al Forstand! — O, frigør mig for min øjeblikkelige Svagelighed, som lammer mig saa meget, og gør mig rask paa Aand og Sjæl til Din Fest. — Herre Jesus, Du være med mig!!! —¹.

I Stedet for at komme til Ro med sin Beslutning kastedes Callisen i de følgende Uger i de voldsomste Anfægtelser, hvorom Dagbogen atter bærer Vidne. Det, som syntes at volde ham de største Vanskeligheder — og hele hans Liv virkelig gjorde det — var det danske Sprog, som han gerne vilde, men aldrig kunde beherske. 3. Jan. 1835 meddelte han Konferensraad Höpp i Tyske Kancelli, at han var brudt sammen af Overanstrengelse og Sindsbevægelse; han bad, om det var muligt, at lade ham forblive i hans gamle Embede og tænke paa *Provst Paulsen* i Aabenraa i hans Sted. Höpp svarede ham omgaaende i et venligt Trøstebrev, at Kongen allerede havde faaet Sagen forelagt. 19. Jan. modtog han saa sin Udnævnelse, der var underskrevet af Kongen den 13. s. M.

I Mellemtiden var Callisen rejst til *Provst Paulsen* i

¹) Aftrykt hos A. Halling, S. 192—193, 196.

Aabenraa, men denne kunde ikke hjælpe ham. Selv efter den kongelige Udnævnelse vaklede han, om han ikke skulde bede om at faa Udnævnelsen taget tilbage, og 28. Jan. indsendte han et »Resignationsgesuch« — en Ansøgning desangaaende. Men Höpp lagde rolig Sagen til Side, og i Maj Maaned var Callisen kommen saa meget til Ro, at han op-slog sit hidtil værende Embede ledigt.

Det viste sig ogsaa snart, at Callisen i højeste Grad var sin Stilling voksen. Ikke blot stod han som Gejstlighedens lærdeste Mand, som Kiels Universitet den 22. Dec. 1835 med fuld Føje kunde udnævne til Æresdoktor i Theologien, men under ham trivedes Kirkelivet i Slesvig Stift, saa vidt som hans og Harms' Bibel- og Missionsvækkelse overhovedet kunde dæmme op imod den voksende Ukirkelighed. Han var en flittig Visitator, som kunde øve Sjælesorg iblandt sine Præster og opbygge Menighederne. Kun i Nordslesvig kneb det med at faa Opbyggelse, naar han radbrækkede det danske Sprog.

Kort efter at Provinsialstænderne var blevne indrettede, udsendte han — i Februar 1837 — et Cirkulære til Provsterne for at udbede sig deres Betænkning i Anledning af Indførelsen af en Presbyterial- og Synodalforfatning. Det følgende Aar havde han — kort før »Dannevirkes« Udgivelse — ved en Visitats i Haderslev en Samtale med dennes Redaktør, P. C. Koch, først slæbende paa Dansk og derefter mere flydende paa Tysk. I et Brev til Prof. Flor fortæller Koch samme Dag,¹ at Callisen tegnede sig for Bladet, og fortsætter: »Hans Tydskhed aabenbaredes snart; men jeg beklagede mig over, at man gjorde Synd imod Folket ved at fortrænge dets Sprog. — Han svarede, at fortrænge Sproget fra et Folk er det samme som at rive Hjertet ud af Livet paa det; men det er vel ikke Tilfældet. Jeg svarede, at alle Embedsmænd indad er Tydskere. — Ere de tydske, da er dette forkert, og dette burde ændres,

¹) Trykt i P. Lauridsen: »Da Sønderj. vaagn.« I, S. 148.

gjentog han. Jeg svarede, at mere forlanger vi i Grunden heller ikke. — Jeg udviklede Tilstandene noget nærmere for ham, gjorde ham opmærksom paa de holst. Liberales uhyre Travl med at arbejde paa Oprettelsen af en tysk Stat af Hertugdømmerne og øvrige Skjændigheder, og det lod, som om han gav mig aldeles Bifald«.

Om Callisens Tyskhed kunde ingen nære Tvivl. Men konservativ og kongetro som han var,¹ optraadte han ingensinde mod Danmark. Vel kunde han som nævnt føle sig forpint af Sprogstriden, og vel havde han paa Føhr den alvorlige Samtale med Kongen, men med den nye Tyskhed, som gav sig Udslag i Oprøret mod Danmark, kunde han ikke forlige sig, skønt han stod i Venskabsforhold til dens førende Mænd. Dette kom da ogsaa til Udtryk i den Skrivelse, som han tilstillede sine Embedsbrødre efter sin Afsked. Skrivelsen er dateret 5. Juli 1848 og lyder i Oversættelse saaledes:²

»Da jeg i de sidste Maaneder stadig mere er kommen til den Overbevisning, at der til at tilfredsstille de Krav, som den nuværende og kommende Tid især stiller til en Generalsuperintendent for Hertugdømmet Slesvig, bedre maatte egne sig en yngre, sundere og kraftigere Mand end en Olding, som er bleven gammel under andre, mindre samvittighedsslidende Forhold og som efter lang, byrdefuld Virksomhed gaar i sit 72. Leveaar og i mere end een Henseende føler Svaghederne af en nær højere Levealder: saa har jeg indgivet min Ansøgning om Afsked fra mit Embede og har idag faaet denne af den provisoriske Regering. Jeg beder Dem snarest muligt meddele dette til mine kære Embedsbrødre i Deres Provsti, takke dem for den mig saa mangelund beviste Tillid og Venskab og som mit sidste Ord til dem opmuntre dem til saa vidt som muligt at holde sig borte fra alt, hvad der ikke hører til deres Embede, i Troskab og Redelighed fremme Jesu Kristi Rige og efter bedste Evne — uden at vakle eller trættes — at staa fast og holde de dem betroede Menig-

¹) 20. Juni 1840 medvirkede han ved Kong Christian VIII's Salving.

²) Her efter Originalen, som findes i 2 Eks. i Abt. 18 (A VI) Nr. 3, Stk. 87, Preuss. Staatsarchiv, Kiel.

heder fast i sand kristelig Tro, Kærlighed og Haab, samt bringe mine Hilsener og Velsignelsesønsker videre»

Efter sin Afsked levede han stille i Slesvig, hvor han døde den 3. Okt. 1861.

2. INDTIL SUPERINTENDENT NIELSENS AFSKEDIGELSE 8. APRIL 1850.

Nic. Nielsen — med Rehhoff ved sin Side — overtog da den foreløbige Styrelse af Slesvigs Kirke. Ligesom D. G. Monrad i Kongeriget udsendte en Omgangsskrivelse til samtlige Biskopper og Fakultetet, hvori udtales, at de stedfundne politiske Forandringer vilde komme til at udøve en gennemgribende Indflydelse paa den danske Kirke, drøftede man i Slesvig og Holsten — under Vaabenlarmer — Forslag og Udkast til en ny Kirkeforfatning. Ligeledes forsøgte man at visitere, men med ringe Held: under Treaarskrigen kom det slesvigske Kirkeliv i største Forfald. Dette fremgaar med al Tydelighed af Sup. Nielsens egen Beretning af 5. Febr. 1849¹ om Provsternes Sammenkomster med Præsterne angaaende de kirkelige Tilstande — holdt i anden Halvdel af 1848 i Stedet for Bispevisitatserne. Det hedder her bl. a.:

»I Overensstemmelse med den sl.-holst. Regerings Circulære af 2/8 1848 har man overalt først drøftet Spørgsmaalet om Forholdet mellem Kirke og Stat. . . . Hvad angaar de kirkelige Tilstande rundt omkring, maa jeg ifl. de modtagne Meddelelser gøre den Bemærkning i Almindelighed, at det staar værst til i de større Byer. I saa Henseende har Provst Vollquarts angaaende Flensborg forebragt en forfærdende Klage (»wahrhaft erschreckende Klage führte«); men ogsaa i Husum gæstes Kirke og Alterbord ikke synderligt; i Slesvig og Tönning er Tilslut-

¹) Abt. 18 (A VI) Nr. 52 c. Protokolle und Korrespondenzen betr. die Propsteikonferenzen in Husum, Tönning, Flensburg u. Eckernförde 1848—49. Pr. Staatsarchiv, Kiel.

ningen i Forhold til Sjælenes Antal ligefrem daarlig, i Eckernförde og Garding endnu ringere, medens den i Tønder vel altid har været og ogsaa skal være vedblevet at være bedst.«

Imidlertid bevilgede Regeringen paa Gottorp den 2. Marts 1849¹ Superintendent Nielsens Ansøgning om Fritagelse for Embedet ved Friedrichsberg Kirke samt fast Ansættelse som Superintendent for Slesvigs Menigheder med tysk Kirkesprog under Bibeholdelse af Provstiet Hütten — fra 1. April at regne. Da Kabinetssekretær Tillisch den 5. Aug. blev kgl. dansk Regeringskommissær i Flensborg, begyndte Nielsens og Rehoffs Stilling at være truet, især da den tyske Regeringskommissær v. Eulenburg sammen med andre tyske Kredse stillede sig imod deres og Gejstlighedens Lydighedsnægtelse. Nielsen bad sin Slægtning, Prof. Martensen i København, om at udtale sig om Striden — som født Flensborger og anset Theolog. Men Martensens Svarskrivelse blev en pur Afvisning, saa Provst Volquardts i Flensborg overfor Nielsen udtalte sin Skuffelse over Martensens Opførsel, som kom ham uventet, da han jo »havde indaandet tysk Luft og, mener jeg, ogsaa nydt tysk Dannelse.«²

21. Jan. 1850 afskedigede Tillisch *Rehhoff* og erstattede ham med Sognepræsten i Hjortkær, *Jep Hansen*; 8. Apr. endelig afskedigedes *Nielsen* og fik Sognepræsten ved Nikolaj-Kirke i Flensborg, *Asschenfeldt*, som sin Efterfølger.

Medens alt dette gik for sig i selve Sønderjylland, havde Bispespørgsmaalet været til Behandling i Statsraadet i København, idet man drøftede den Betænkning, som Prof. Dr. juris *Chr. Paulsen*, der 2. Apr. 1848 sammen med Kammerjunker v. Rosen var konstitueret til at føre Forretningerne for det Slesvig-Holstensk-Lauenborgske Kancelli, havde udarbejdet i Jan. 1849³. 28. Febr. voterer Finans-

¹) A VI Nr. 3a Stk. 91 Staatsarchiv, Kiel.

²) A VI Nr. 3a Stk. 90 Briefe an Nielsen.

³) Forhandlingerne er af Rigsarkivar Linvald udgivne i »Danske Magazin«, 6. R., IV, (Kbh. 1928).

minister Sponneck: »Tillige vilde jeg finde det hensigtsmæssigt at benævne den slesvigske geistlige Overtilsyns-Embedsmand »Biskop for Slesvig« istedetfor den tyske Benævnelse »Generalsuperintendent«. Hvorvidt ikke een saadan Biskop kan være tilstrækkelig, saaledes at Als og Ærø henlægges under ham — en Concession mod Slesvigs Selvstændighed, da bte. [bemeldte] Øer tilforn have hørt under Fyens Bispestol [indtil 1819], der yderligere taler for som Vederlag at henlægge Geistligheden og Skolevæsenet for Slesvig under Rigskultusministeren — skal jeg for Tiden alene henstille.«¹

1.—2. Marts er Indenrigsminister Bangs Votum dateret: »Den ene retfærdige Grundsætning er efter mit Skøn at give begge Nationaliteter lige Ret og lige Beskyttelse og ei at vige et Haarsbred til nogen af Siderne.« Foreslaar, at der beskikkes en Biskop for Nordslesvig, indbefattet Tørningehavn og Als og Ærø, og en Biskop for det tyske Slesvig².

I samme Retning gaar Kultusminister Madvigs 2 Vota af 5. Marts og 15. April³. Derimod udtaler Minister uden Portefeuille, Prof. H. N. Clausen den 8. Marts sig af Hensyn til Enheden i Bestyrelsen *imod en Deling af Slesvig i to Bispedømmer*. »Naar Bispestolen forbeholdes indfødte Slesvigere, vil det dobbelte Sprog ikke lægge Vanskelighed i Veien, og det vil være en Selvfølge, at en upartisk og velvillig Stilling til begge Nationaliteter bliver en ueftergivelig Fordring til dem, der skulde kunne komme i Betragtning til denne Post«⁴. Ligeledes anser Justitsminister Bardenfleth det for højst betænkeligt at indrette 2 Bispestole for Slesvig (9. Marts)⁵.

Den 14. Marts skriver Prof. Paulsen til Prof. H. N. Clausen: »Det vilde vel ogsaa være rigtigst at foreskrive

¹) Sammesteds S. 258. Udhævelserne ved mig.

²) Sammesteds 263.

³) Sammesteds 265, 289.

⁴) Sammesteds 271.

⁵) Sammesteds 274.

[Regerings-] Commissionen, at *een Superintendent blev constitueret for hele Slesvig*, hvilket er desto lettere at udføre, da vi have en dertil aldeles skikket Mand i *Biskop Hansen*, en født Sundevither, som er saa lidt eensidig dansk, at han ikke allene taler reent Tydsk, men endog er tydsk Forfatter. Ogsaa alt dette er afhandlet mellem Rosen og mig, og han samstemmer med disse Forslag.¹

Mandag den 26. Marts 1849 holdtes et Statsraad, hvor Grev Carl Moltke til Nütschau var tilkaldt i Anledning af, at man havde paatænkt at udnævne ham til Regeringskommissær i Slesvig. Han fremsatte da den Anskuelse, som Statsraadet billigede, at han vilde constituere *Biskop Hansen som Generalsuperintendent for Slesvig*². I sit Forslag til Statsraadet af 28. Juni s. A. foreslaar han Als Bispedømme ophævet og lagt sammen med Slesvigs danske Del; i den tyske Del skal en tysk Generalsuperintendent tage Bopæl³.

Da ydermere Biskoppen i Ribe, Tage Müller, døde den 2. Okt. 1849, syntes Vejen aaben for at henlægge baade det bispeløse Slesvig Stift og Tørningelehn Provsti under Alsbiskoppen, *Jørgen Hansen*. At dette ikke blev Tilfældet, skyldtes vel flere Omstændigheder. Dels vilde man, saa snart Krigen var endt, holde en bevidst dansk Kurs, hvorved hele Sønderjylland kunde føres ogsaa aandeligt helt til Danmark, dels vilde den nye Leder af det slesvigske Kirke- og Skolevæsen, *A. Regensburg*, undgaa at ansætte Mænd, som før 1848 havde taget førende Del i den nationale Kamp enten paa dansk eller tysk Side, og endelig havde man det Haab at finde en Mand i Kongeriget, som var kvalificeret til at overtage den vigtige Post som slesvigsk Biskop og dermed — tør man vel sige — den vanskeligste Stilling i Danmark næst efter Regensburgs. Thi efter Krigen vilde det, som Prof. H. N. Clausen noget senere skriver til sin

¹) Sammesteds 254.

²) I Afskrift i F. F. Tillisch Arkiv Pk. II. B. Sager til Journalen 1849—51 i Rigsarkivet. Jfr. Kriegers Dagbøger I (1920) S. 42.

³) Linvald S. 312.

Ven Prof. Chr. Paulsen¹, fra dansk Side gælde »et slesvigsk Gjenføddelses-Værk, en fredelig Erobring, Tilveiebringelsen af en Virkelighed« [eller skal der læses »Kirkelighed«?]. Det var vel iøvrigt lignende Grunde, der gjorde, at en Mand, som kunde synes lige saa kvalificeret som Biskop Hansen, nemlig *Prof. Clausen* selv, der i anførte Brev kunde sige: »Jeg kunde fristes til at misunde de Mænd, der have umiddelbar Andeel i det slesvigske Gjenføddelses-Værk«, heller ikke kom til Slesvig.

Grev Carl Moltke, som 13. Marts 1849 i Statsraadet designeredes til at være Regeringskommissær, kom ligesaa lidt dertil; derimod udnævntes Kongens Kommissær, F. F. Tillisch, 5. Aug. s. A. Allerede 4 Dage efter bad denne om at faa Regensburg med sig til Flensborg. Regensburg var født 20. Apr. 1815 i Aabenraa som Søn af Kapellanen, som 1802—21 virkede der. 1829 blev han Elev paa Sorø Akademi, hvorfra han dimitteredes 1835. Fra Sorø-Tiden stammer hans Venskab med senere Statsminister P. C. Stemmann, i hvis Families fortroligste Kreds han optoges. Skønt Stemmann 9. Aug. 1849 ikke længer var Minister, følte Tillisch sig dog nødsaget til at bede ham om hans Tilladelse til og Tilgivelse for, at han tager Regensburg fra ham. Tillisch' Brev, som kaster Lys over Forholdet Stemmann-Regensburg, lyder saaledes:²

»Høistærede Herr Onkel!

De har for ikke længe siden yttret for mig, at alle personlige Hensyn burde tilsidesættes, naar det gælder Fædrelandets Vel. Dette giver mig ikke alene den Forvisning, at De vil billige, naar jeg handler paa samme Maade, men endogsaa at Ingen mere end netop De vilde misbillige, hvis jeg handlede anderledes. Hvor ubehageligt det derfor end er for mig og hvor nødigt jeg end skrider dertil, saa seer jeg mig dog nu, efter at jeg forgieves har forsøgt alle andre Udveie, i den Nødvendighed at anmode

¹) 1850 6. 10., indlagt blandt Prof. Paulsens Breve til Regensburg i dennes Privatarkiv i Rigsarkivet.

²) Stemannia 476.

Justitsministeren om at beordre Cancellist Regenburg til at følge med mig til Flensborg.

Idet jeg haaber og trygt stoler paa, at De ikke alene vil finde dette overensstemmende med hvad Pligten nødvendigen byder mig, men at De under de forhaanden værende Omstændigheder endog vilde ansee en modsat Fremgangsmaade for aldeles pligtstridigt, beder jeg Dem at være overbeviist om den smertelige Følelse, hvormed jeg gjør dette Skridt, og giver Dem tillige den Forsikkring, at jeg, saafremt det maatte vise sig, at jeg kan undvære Regenburg eller forskaaffe mig Nogen, som kan erstatte mig ham, strax igien skal lade ham vende tilbage. —

Med den meest udmærkede Høiagtelse
min høistærede Herr Onkels
allerærbødigste og hengivne

F. Tillisch.

Kiøbenhavn den 9de Aug. 1849.«

Paa dette Brev har Stemann skrevet følgende betegnende Randbemærkning:

»Stank für Dank!
Tro Ingen for vel!
Traue, Schaeue, Wem!!«

Et gribende Udtryk for dette Venskabsforhold findes i et Brev, som Stemanns Datter Augusta, der efter Moderens Død førte Huset for ham, 12. Sept. 1850 sendte Regenburg¹. Det hedder heri:

»Deres Bortgang her fra berøvede ham brat og paa en for ham saa højst krænkende Maade en troe og oprigtig Ven, hos hvem han trygt og roeligt kunde nedlægge alle sine Bekymringer og Anskuelser af hvad Natur det være vilde . . . Han har siden den Tid troelig baaret dette store Savn, stedse fremadskuende, ledsaget af Haabet om Deres Tilbagekomst! Denne Gang synes det desværre ikke at blive Tilfældet, da Længselen efter Deres Nærværelse betydelig har tiltaget ved min gode Moders Bortgang — og i Særdeleshed i de sidste Dage, da det vakte Haab atter svandt, desværre er bleven altfor kiendelig saavel i aandelig som legemlig Henseende. Den ubeskrivelige Veemodighed og Frygt, hvormed jeg som stille Iagttager seer Følgerne heraf i Møde, leder min Tanke og min Pen hen til den Genstand, der ene her er

¹) Regenburgs Privatarkiv.

den Lægende, trøstende, og beder Dem: kom! kom! før det er for sildig, hvis det er mueligt, hvis det uden alt for store Op-offrelser kan skee! ikke blot i Besøg, men stadig. — De er det eneste Menneske, der kan læge den dybt nedbøjede, ellers saa stærke Mands, dybe Saar og Savn«

Endvidere findes i det Udkast til sin Autobiografi, som Stemann henkastede 1852, følgende Slutningsudtalelse¹:

»Endnu har jeg Venner, hvis Hierter ligge aabne for mig og for hvem mit Hierte er aaben. Blandt disse maa jeg som de mig kiæreste nævne Etatsraad og Byfoged Harhoff, som i over 50 Aar har seet min Færd, Justitsraad og Departements Secretair *Regenburg*, der saa at sige har indlevet sig i min Families fortroeligste Kreds og daglig medvirker til min Tilfredshed, og den ædle fædrelandskierlige, lærde og duelige Geheime Archivarius Etatsraad *Wegener*.«

Det er sidstnævnte, *Regenburg* senere Gang paa Gang drøftede Bispesagen med.

3. INDTIL REGENBURGS HENVENDELSE TIL PROVST BOESEN 19. APRIL 1853.

8. Apr. 1850 afskedigede, som nævnt, Bestyrelseskommissionen Superintendent Nielsen fra sit Embede, og Pastor og Provst *Asschenfeldt* i Flensborg blev hans foreløbige Efterfølger. Der var og kunde ikke være Tale om A. som Biskop over Sønderjylland eller en Del af det, da han som tyskdannet, iøvrigt kirkelig set betydelig, men kongetro Gejstlig ikke vilde kunne arbejde sammen med sine tyske Embedsbrødre, og fra Nordslesvig maatte hans Ukyndighed i Dansk og dansk Kirkeliv paa Forhaand udelukke ham.

Det danske Medlem af Kommissionen, Tillisch, skrev da allerede samme Dag til Premierminister, Grev A. W. Moltke²:

¹) Stemannia 461.

²) Rigsarkivet, F. F. Tillisch Arkiv I, Kopibog A II.

»Med Gejstlighedens Optræden seer det jo ogsaa meget sørgeligt ud, og under disse fortvivlede Omstændigheder er det meget vanskeligt at vide, hvad der er det rigtigste. Enhver ny Afsættelse foranlediger jo nye Forvirringer og Forviklinger, og desuden er det under den idelige Kamp for vor Existents ikke let at træffe Foranstaltninger til at afhjælpe Uordener og straffe Gienstridighed og Ulydighed i de specielle Tilfælde. Imidlertid har jeg dog anseet Superintendent Nielsens Optræden at være af den Besskaffenhed, at vi umulig kunde tilstede ham at udøve nogen lovlig Embedsmyndighed længere, og vi have derfor entlediget ham. Vi ville vel ikke opnaae, at han ændser denne Afskedigelse, hvis General Hahn tværtimod den ham senest givne Instruction vil taale, at han vedbliver at fungere som Superintendent, men desuagtet har jeg dog meent, at Entledigelsen var nødvendig. Vi ville forløbig overdrage Forretningerne som Superintendent for de tysktalende Sogne til Pastor Asschenfeldt, men jeg veed, at han ikke vil see sig istand til at overtage dette Hverv, og vi ville derfor strax faa en Begjering fra ham om at fritages derfor; for Øieblikket har jeg imidlertid ingen Anden, som disse Forretninger kunne overdrages, og det er derfor nødvendigt for at vinde Tid, at de foreløbig overdrages Asschenfeldt.

Deres Excellence vil imidlertid lettelig indsee, at det har en høist skadelig Indflydelse, at vi ikke have nogen anerkjendt dygtig Mand til at fungere som Superintendent; dette Savn føles ikke alene i den sydlige Deel, men ogsaa i den nordlige Deel, da *Pastor Hansen* i Jordkiær, som foreløbig er constitueret som Superintendent for de dansk talende Sogne, vel er en meget brav Mand, men han er for gammel og aldeles uvant med deslige Forretninger. Jeg har derfor tænkt paa, om det ikke skulde være muligt at formaa *Professor Martensen* til i det mindste interimistisk at overtage Bestyrelsen af Generalsuperintendenturen for hele Hertugdømmet Slesvig. Hvis Professoren skulde være at formaa til at bringe dette Offer, vilde det have en overordentlig god Indflydelse paa den hele Gejstlighed og være den bedste Støtte for Bestyrelseskommissionen; den Virkning, som dette vilde have, turde være af uberegnelige Følger. — Generalsuperintendenten maatte da tage sit Ophold her i Flensborg, og for det første vilde hans Virksomhed vel for den største Deel være indskrænket til den Nord for Demarkationslinjen liggende Deel af Hertugdømmet, men Professor Martensen vilde vistnok ogsaa i den sydlige Deel kunne vinde mange Gejstlige for sig. Jeg beder derfor Deres Excellence, hvis De iøvrigt bifalder min Anskuelse, at anvende Deres Indflydelse hos Prof. M. for at formaa ham til

ogsaa at tage virksom Deel i at arbejde for den gode Sag og snarest mulig at meddele mig Underretning om Professorens Beslutning, da jeg ikke vil omtale Sagen, førend jeg veed, om jeg tør gjøre Regning paa, at han vil overtage det nævnte Hverv.«

I hvor stor Forlegenhed Tillisch var, fremgaar af flere Ting. Først deraf, at han allerede den næste Dag skriver til Direktøren for Bestyrelsen af de udenrigske Anliggender, Chr. Bille: »Er det paa nogen Maade muligt at faa Professor Martensen til at overtage Generalsuperintendenturen over Hertugdømmet Slesvig, saa søg endelig at sætte alt i Bevægelse for at bringe ham dertil, jeg troer vist, at det vilde gjøre en meget god Virkning,« og 12. Apr. skriver han til samme: »jeg er meget forlegen med de velsignede Præster her.«¹

Dernæst af Superintendent Nielsens Brevveksling. 18. Apr. opfordrede Superintendent Dr. Grossmann i Leipzig ham til at overtage Embedet ved 2. Hauptkirche i Leipzig, idet han gik ud fra, at Nielsen var afskediget². Nielsen rettede da under 28. Apr. en fortrolig Forespørgsel til det gejstlige Departement i Kiel desangaaende, idet han til Indledning bemærker, at han paa Grund af sin ubetingede Forkærlighed for sin øjeblikkelige Stilling og sit inderlige Ønske om at staa sammen med Slesvig, ikke mindst under dets øjeblikkelige Situation, uden videre vilde have sagt Nej til Opfordringen. Men af 2 Grunde ønsker han Departementets Udtalelse: dels fordi han ved sin Fratræden kunde skaffe Provst Rehhoff Stillingen som Generalsuperintendent for hele Hertugdømmet og dels af økonomiske Hensyn.

Herpaa svarede Harbou privat 6. Maj: »Du maa blive hos os, kæreste Ven. Rehhoff skal nok finde sig en Stilling andensteds, og din Superintendentgage bliver forhøjet,« og 8. Maj bragte han personlig Nielsen en officiel Meddelelse

¹) Hjelholt, anf. Sted S. 371—72.

²) A VI Nr. 3a, Stk. 97. Preuss. Staatsarkiv Kiel.

af 7. Maj om, at Departementet ønskede at beholde hans Tjeneste, at han for 1850 fik bevilget et Tillæg paa 975 Mark, samt at Superintendentgagen fra 1/1 1851 forhøjes fra 2625 Mk. til 3600 Mk.¹. Som man ser, er der ikke Tale om, at man ænser Regeringskommissionens Afskedigelse af Nielsen — hvad jo ogsaa Tillisch havde forudset. Derimod saa det ud til, at Nielsen ikke længer kunde hævde sin Stilling blandt Befolkningen og Præsterne.

23. Juni meddelte nemlig Provst Harries i Husum »Sup.« Nielsen, at han ikke ansaa det for heldigt, at denne paa den Tid afholdt Visitatser dernede. I Byen var det preussiske Militær ikke paalideligt, men beskyttede de danske Embedsmænd. Desuden overvaagede de danske Sympathier, som dukker op hist og her og bliver flere, alt. Paa Landet fandtes jo mangan Præst, som ikke blot manglede Sans for Landssagen, men som i sit Indre billigede Bestyrelseskommissionen og dens Færd. »For ikke at tale om Fjolde, hvor Hansen stadig værre ophidser Befolkningen mod Statholderskabet, nævner jeg Præsterne i Mildstedt, Schwesing, Ostenfeldt, Schwabstedt. Nogle af dem har f. Eks. overfor en Amdsdommer udtalt, at de ikke anerkender dig som Superintendent.«²

Endelig indberettede Superintendent Hansen i Hjortkær 7. Maj til Bestyrelseskommissionen³, at Præsterne i Aabenraa Provsti med Undtagelse af Wulff i Rise ikke vil adlyde ham som deres Foresatte. Han tilføjede, at han ansaa de mange Afskedigelser for en uklog Politik, da Befolkningen gennemgaaende var mere loyal end egentlig dansk sindet og vilde tirres til Utilfredshed med det danske Styre.

Prof. Martensens Afslag kom omgaaende — allerede 14. April skrev Tillisch til Moltke: »Det har været mig meget ubehageligt at erfare, at der ikke haves Haab om,

¹) Sammesteds.

²) A VI Nr. 3a Stk. 90.

³) A VI Nr. 3a Stk. 101a.

at Prof. M. vil overtage Generalsuperintendenturen.«¹ Det var ikke, fordi han ikke følte dansk og ikke følte sig som sit Folks Skyldner, tværtimod. Allerede 25. Maj 1847 skrev han til sin Ven, Prof. Dorner, i Anledning af, at man tænkte paa at knytte ham til Tyskland: »Jeg tror, det er min Pligt at blive her, ligesom jeg føler mig hjertelig knyttet til mit Fædreland.«² Og under Krigen tog han mere end overfor Nielsen Parti for Danmark. Hvorfor vilde han da ikke overtage Embedet i Slesvig, som ogsaa den tyske Theologverden tilskyndede ham til? Vi ved det ikke, da hans Svar til Ministeren ikke synes at være bevaret. Heller ikke Dr. Hjelholt er i sine Undersøgelser naaet til et Resultat desangaaende³. Men man tør formode, at Prof. M. ikke troede paa en tilfredsstillende Løsning af det sønderjyske Spørgsmaal og derfor ansaa Overtagelsen af Embedet for at være en haabløs Opgave, baade hvad Sagen og hans Person angik. 5. Jan. 1849 skrev han til Dorner: »Mon Kampen mellem Danmark og Tyskland vil blive genoptaget, eller om den atter vil ende uden Resultat eller, hvis den fører til et Resultat, da til hvilket? Hverken for Danmark eller for Hertugdømmerne kan jeg tænke mig et fuldtud tilfredsstillende Resultat, derimod flere Resultater, som vil blive meget utilfredsstillende for begge Parter. Man plager sig forgæves med Reflexioner. Hele Verden er nu styrtet ind i kaotiske Tilstande, og det eneste sikre, hvortil vi kan og skal holde os, er det gamle: »Vi staar alle under Guds Haand.«⁴

Tillisch ansaa det dog ikke for haabløst at faa Martensen til Flensborg. 3. Sept. 1850 skrev han til Kultusminister Madvig:

¹) Tillisch Kopibog A II.

²) Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und I. A. Dorner I (Berlin 1888), S. 194—195.

³) Hjelholt, anf. Sted, S. 372.

⁴) Briefwechsel I, 200.

»En dygtig Generalsuperintendent trænges der ogsaa meget til ... Er Prof. Martensen endnu ikke at bevæge dertil?» og 24. s. M.: »Angaaende Prof. Martensen skal jeg tillade mig nærmere at tale med Dem, naar jeg kommer til Kiøbenhavn.«¹ I denne Forbindelse kan anføres et Brev uden Aarstal, dateret 16. Febr., fra senere Bureauchef i Slesvigsk Ministerium, G. C. de Jonquières til Regensburg². Dette Brev omtaler netop Forhandlingerne med Martensen i København og maa sættes til 1851, da Simesen det Aar blev Rektor ved Flensborg Latin-skole og Madvig det Aar udtraadte af Ministeriet. I Brevet hedder det: »De har anmodet mig om underhaanden at skaffe Dem nogle Oplysninger dels om Valget af en Rektor ved Flensborg lærde og Realskole, dels i Anledning af Besættelsen af Generalsuperintendenturen for Slesvig Simesen Om Besættelsen af Generalsuperintendenturen har jeg ligeledes talt med Madvig. Han synes at ansee *Martensen* skikket til at overtage dette Embede, navnlig paa Grund af hans Autoritet, Fødsel og noie Bekjendtskab med de tyske Forhold. Min Tvivl om hans praktiske Dygtighed til at overtage dette Embede besvarede han med den Bemærkning, at han ikke vidste nogen Anden at nævne, der i det Hele kunde ansees som mere kvalificeret; thi *Prof. Engelstoft*, som han ellers anseer som en praktisk, dygtig og bestemt Mand, hvem han derfor ogsaa i forrige Aar tilbød Ribe Bispestol og som tillige er i Besiddelse af megen Lærdom, kirkelig Interesse og i en Stilling, der giver ham den ønskelige Autoritet i Gejstlighedens Øine, frygtede han for at nævne ved denne Leilighed, da han skal være lidet bevandret i de tyske Forhold, lidet bekjendt med Tydskheden, som han vilde træffe i Slesvig, maaskee ikke tilstrækkelig øvet i det tyske Sprog; ogsaa nævnede han, at hans lille og uanselige Person maaskee vilde være ham imod. Martensen vil næppe være let at formaa til at gaae over til Slesvig.

Netop samme Dag, som jeg havde talt med Madvig om denne Sag, kom han sammen med Martensen og talte da med ham derom, og endskjøndt han ikke vilde gjentage det Spørgsmaal, som han havde gjort ham, fik han dog Leilighed til at overbevise sig om, at Martensen ikke var tilbøielig til denne Forandring; og den eneste Maade, paa hvilken Martensen mulig maatte kunne overstemmes, var efter Ministerens Mening, om

¹) Madvigs Privatarkiv II A., Rigsarkivet.

²) Regensburgs Privatarkiv, Rigsarkivet.

Geheimeraad Tillisch, naar han kommer til Byen, selv maatte ville henvende sig til M. og personlig forestille ham Sagen. Martensen henlede iøvrigt Opmærksomheden paa en anden Mand, nemlig *Paulli*, Hof- og Slotspræsten, som den, der mulig turde være denne Post voxen. Madvig kjender ham ikke tilstrækkeligt til at kunne paatage sig det Ansvar at anbefale ham til denne Post. Han beklæder en anseelig Stilling i den danske Kirke og har en ikke liden Anseelse som gejstlig Taler. Lærd er han næppe, og han har vel endnu ikke havt Leilighed til at lægge en omfattende praktisk Dygtighed for Dagen. Hans udvortes Person er ikke tiltalende, men han ved dog nok at lade den glemmes af dem, med hvem han kommer i Berøring. Af andre Notabiliteter i den danske Kirke, af hvilke der desværre for Tiden ere faa, vides Ingen, der kunde antages at maatte komme i Betragtning til dette Embede»

Tirsdag den 11. Marts 1851 var Superintendent *A. G. Rudelbach* nede i Sachsen ved at gennemse forskellige danske Aviser i Foreningslokalet¹. Han fik da Øje paa et Stykke i »Dannevirke« for 7. Febr. om Besættelsen af Generalsuperintendenturen i Slesvig. Først næste Dag fik han Tid til at afskrive Artiklen,² som tager Parti for ham selv imod Martensen: »Vi behøver i Slesvig ikke Bøgerne, men Manden, og Martensen er ikke de vanskelige Forholds Mand. I en Stilling, hvor der skal organiseres og skabes, er han ganske vist ikke paa sin Plads. København vilde i Ham miste en af sine Prydelser og Slesvig ikke faa nogen Bugenhagen i dansk Retning.« Derimod foreslaas Dr. Rudelbach, som er fortrolig med baade Videnskaben og Livets Forhold og har et Navn, saavel i Danmark som i Tyskland. Desuden mener Bladet, at »vi har god Grund til at antage, at Rudelbach føler mere for den fortrykte Danskheds Ret end Martensen.« Den 29. Marts hedder det i Rudelbachs Dagbog [han var 27. s. M. rejst til København]: »Hos Tryde. Rygtet melder, at jeg skal til Slesvig. Skal jeg ænse det? Martensen har givet definitivt Afslag. Man havde tænkt paa en Pastor Plum i Spjellerup — sandsynligvis

¹) A. G. Rudelbachs Dagbog. Ny kgl. S. 2958 4. V., Kgl. Bibl., Kbh.

²) »Dannevirke« 1851, Nr. 28.

den Mynsterske Combination! Mit Forsæt er at leve i Taalmodighed.« 10. Maj: »Brev fra L. Müller (Samtale med Regensburg) . . .«. Hermed er ment den grundtvigske Præst Ludvig Chr. Müller, som i 1850 var bleven Præst i Starup ved Haderslev og som ønskede Rudelbach til Biskop.¹ Dette fremgaar ogsaa af Enkedronningens Brev til Peter Rørdam 14. Apr. 1851: »Bare der var valgt en dygtig Biskop (i Slesvig). Müller ønsker Rudelbach. Mig støder hans frygtelige Ydre.«² Et helt Aar senere (7. Apr. 1852) skriver Pastor G. F. A. Graae i Flensborg, som i sin Dagbog meddeler, at Rudelbach var paa Tale ved Besættelsen af Ribe Bispestol i 1851, i et Brev til Regensburg: »[Prof.] Clausen, født Slesviger [dette var Clausens Fader, ikke han selv], vil vel ikke være Biskop her. Han og Rudelbach er dog i Grunden de 2 eneste Mænd, af 1ste Klasse, der kan være Tale om ved Besættelsen af dette Embede.«

At Madvigs Henvendelser til Martensen endte med det definitive Afslag, som Rudelbach meddeler under 29. Marts 1851, bekræftes af *Kolthoffs* Dagbogsoptegnelser under Torsdag 3. Apr.³: »Martensen skal have afslaaet Generalsuperintendenturen. . .« Kolthoff, der var beslægtet med Prof. Clausen og var af Anglerslægt, var selv af Madvig bleven spurgt, om han vilde overtage en overordnet geistl. Stilling i Slesvig« (19. Sept. 1850), og da han 2 Dage senere gaar til Ministeren for at afslaa et slesvigsk Provsti, er der »Tale om Superintendenturen.« 26. Sept. s. A. møder han Martensen paa Volden og taler med ham om de slesvigske Sager.

Men den, som — uden at angive selve Dagen — ved bedst Besked om Martensens 2. Afslag, er Regensburgs Ven, Gehejmearkivar *C. F. Wegener*, hvis Breve endnu ikke har været refererede her. Inden vi gengiver det Brev, dateret Tirsdag Aften 4. Apr. 1851, hvori han fortæller Regensburg udførligt derom, vil vi lige se paa 3 Breve, som gaar forud

¹) »48 og 64« (1886), S. 47.

²) H. F. Rørdam: Peter Rørdam II (1892), S. 192.

³) Ny kgl. S. 739. 8. II. Kgl. Bibl., Kbh.

og omhandler hele Bispesagen. Der findes et Brev dateret 7. Sept. 1850, og det hedder i Brevet: »De kan troe, at jeg ofte tænker paa Dem og Sagerne derovre¹. Nu synes der mig at være Tid til at gennemføre Reformer, som aldrig forhen og næppe siden efter. En Dictator-Regjering maa selv af Folket erkjendes for en Nødvendighed! Men saa gjelder det ogsaa at *bruge den* netop til det, der uden saadan Myndighed aldrig vil lade sig gennemføre Jeg venter ogsaa, at de 50 Sogne, der ere danske og aldeles danske, men dog have tyske Præster, ville faae danske Præster og Skolelærere . . . Der burde ogsaa være to Superintendentter: en dansk i Flensborg, en tydsk i Slesvig.« — 25. Sept. 1850 skriver han som Efterskrift: »Clausen meente ogsaa at De burde bruge *Plum*² som Superintendent og Visitator. Han syntes at have store Meninger om Plums Dygtighed. Kunde ikke ogsaa *Biskop Hansen* paa Als anvendes paa lignende Maade.« — Det 3. Brev er fra 14. Marts 1851: »*Martensen* er en god Taler og en anseet Person, hvor han kommer: man vilde vel ikke let faa en mere passende »Biskop«! — Hvorfor vedblive med det dumme »Generalsuperintendent«? — i Slesvig. Ivrig for Danskhed er han vel næppe; men — *De* er jo den, der sørger derfor. Han har ogsaa yttret, at hvis han skulde tænke paa at tage mod den slesv. Bispestol (lad det hedde ligesom i Danmark), saa maatte han have en dansk Cathedralkirke og vel altsaa en dansk anden Præst (ikke »Diaconus«) ved denne, medens han selv var Hovedpræst, der prædikede, naar han vilde«

Martensens 2. Afslag maa altsaa dateres til efter 14. og før 29. Marts 1851. I Brevet af 4. April skriver Wegener: »Martensen faaer De ikke, og — det er ogsaa det samme. Jeg talte med ham forleden i Videnskabernes Selskab og fandt i ham den gamle Overtro, at det var »umuligt« at trænge igjennem med Dansk; han vilde have et reent dansk

¹) Det var jo i August 1849, Regensburg kom til Flensborg.

²) Daværende constitueret Provst i Husum, P. A. Plum, Præsten fra Spjellerup.

Sogn i Flensborg og Mariekirken til Episkopalkirke som Dansk: det var godt! men han var kleinmodig og uden den Tillid og den Resignation for de forestaaende Kampe, der alene giver Seier!...«

Kort forinden havde Martensens Ønske, ikke hans Navn, været til Behandling i Flensborg Byraad. Det hedder i Protokollen over Mødet 19. Febr. 1851¹: »11) Da der her ingen Trang hersker til at prædike dansk i de tyske Kirker, da vi her har en selvstændig dansk Kirke.« Men saa mangler Forsættelsen, Sætningen er overstreget, og der fortsættes helt paa ny: »Det vilde glæde [angenehm sein] Kollegiet, dersom Superintendenten fik Bolig her.« Derpaa afgaves 5 Stemmer for, at denne hver 14. Dag skulde prædike Dansk skiftevis i de 3 tyske Kirker og 7 for, at der skulde kunne holdes baade tyske og danske Ordinationer i de 3 tyske Kirker, medens den egentlige danske Gudstjeneste skulde indskrænkes til den danske Kirke.

Sommeren gik, uden at man fandt et Bispeemne i Martensens Sted. 9. Sept. skriver Wegener i Marginen: »*Rudelbach* skriver nu en Bog om det slesvigske Præstevæsen med en historisk Indledning . . . Vil han være Superintendent?« Og 15. Sept. hedder det: » . . . Ja, Superintendent. Jeg gad vidst, om ikke Præsten *Hammerich*² her kunde bruges. Det maa være en Mand, som er begge Sprog fuldt mægtig. Eller kunde ikke *Kofoed-Hansen*³ bruges? — *Rudelbach* . . . Jeg er bange for, at han kunde blive en farlig Superintendent 1) fordi han er geistlig herskesyg eller af det Partie, der vil af Kirken have en Stat i Staten, 2) fordi han er Opponent mod sine Foresatte og har store Tanker om sig

¹) Privat Protokol des Deputirten Collegiums. Byarkivet i Flensborg. Nr. 238, 11.

²) I Fr. Hammerich: Et Levnetsløb (1882) II, 121 nævnes, at han efter 1850 afslog Tilbudet om en ny Stilling i Sønderjylland. Var det Bispestolen?

³) Søren Kierkegaardianeren, Provst i Gl. Haderslev. Jfr. »Grænsevagten« 1927, S. 84, Anm. 3.

selv, og 3) fordi han i Grunden regner sig til Tydscklands theologiske Notabiliteter og sætter en Ære deri. Han er desuden ikke af nogen behagelig Personlighed. Paa den anden Side har han unægtelig Adskilligt for sig.«

6. Okt. fortæller Wegener: »Som en Candidat til Superintendentembedet ... har man i den sidste Tid oftere og fra god Side nævnet mig 1. Dr. theol. *Paulli*, Hofpræsten ..., 2. Dr. *Rudelbach* ..., 3. [Joh. Ferd.] *Fenger* ..., 4. Lic. *Nielsen* [Seminarieforstander i Lyngby, Djursland] ..., 5. Pastor *Christiansen* i Medelby Gud velsigne Dem og Deres Arbeide — det vigtigste i hele Danmark!....« Sidste Gang, Wegener overhovedet omtaler Bispesagen, er en Uge senere, 13. Okt. 1851: »Om Superintendenturet talte jeg forleden meget udførligt med Clausen. Han: to Sup....; lod til at synes bedst om Seminarieforstander *Nielsen*, uden dog just stærkt at anbefale ham. *Fenger* i Lyngby er livlig og rask... Efter hvad jeg hører, har *Pauli* slet ingen Iver for den danske Sag, saa at han næppe vil due til Sup....«

Martensens 3. Afslag fremkaldes ved Regensburgs indtrængende Henstilling til Madvig om at skaffe en Løsning i Brev af 13. Nov. 1851¹:

»...Da Deres Høivelbaarenhed nu dog maa læse et Brev fra mig, benytter jeg Leiligheden for at lægge Dem een Ting paa Hjerte:

Designationen af en Generalsuperintendent eller rettere Biskop for Slesvig. Der er jo nu i Kongeriget tvende Bispestole vacante, og der vil saaledes — hvis jeg tør bruge det Udtryk — blive holdt Revue over de danske Gejstlige, som ere egnede til høie Poster i Kirken. Jeg beder, at det da maa blive taget i Betragtning, at Slesvigs Bispestol fremfor nogen anden dansk Bispestol har Trang til og Krav paa at blive besat med de bedste Kræfter, som kunne findes. D. H. vilde indlægge Dem særdeles Fortjeneste, naar De i saa Henseende kunde bringe en dygtig Geistlig i Forslag. Hvis *Biskop Hansen* paa Als kunde bruges i et andet Bispedømme, vilde een Mand kunne spares; thi at Als i saa Fald blev gjenindlagt under Fyen turde da vel være rimeligt. Her i Slesvig har man desværre Betænkelighed ved at

¹) Madvigs Privatarkiv. II. A., Rigsarkivet.

benytte denne Mand¹, paa hvem ellers, ifølge hans Stilling Blikket først henvendes, naar der tænkes paa en Biskop for Slesvig ...«.

18. Nov. havde Regensburg ligeledes henvendt sig til de Jonquières, og det er sikkert det Brev, som sidstnævnte besvarer 20. Nov. uden Aar:

»... Jeg skal, forinden jeg slutter, ikkun tilføie et Par Ord ang., hvad De berører i Slutningen af Deres Brev om Valget af en Biskop for Slesvig. Jeg troer, det vil være vanskeligt for Madvig at gjøre noget *tilfredsstillende* Forslag til denne Ansættelse. Han har allerede haft Vanskelighed nok ved at besætte de to nylig vakante Bispestole i Kongeriget, hvor Fordringerne ere ringere. Ingen af disse to nye Biskopper [Bindesbøll, Aalborg, og Engelstoft, Odense] vilde M., efter hvad han tidligere har yttret, have troet at kunne bringe i Forslag til Dem. *Martensen* vil vel nu ikke mere end før bestemme sig til at gaae til Slesvig, og han er (afseet fra hans politiske Anskuelse, hvis *bestemte* Charakter jeg ikke kjender) den Eneste som jeg troer Ministeren vilde anbefale. *Plum* i Spjellerup, som De kjender fra hans Virksomhed i Husum, vil han vel ogsaa tænke paa som en dygtig og i Tydskheden ikke mindre end i Danskheden bevandret Mand²; men han ønsker nok ikke atter at drage over til Slesvig, selvom en saadan Stilling blev ham tilbuden. I det Hele er vor Kirke for Øieblikket fattig paa fremragende Personligheder baade i dens høiere og dens lavere Grader. (Ganske in parenthesis maa jeg bemærke, at den Erklæring, som Deres gl. [Sup.] *Jep Hansen* [Hjortkær] havde afgivet i Sagen ang. Baptisterne i Slesvig, forekom mig, afseet fra Haandskriften, en af de smukkeste og fornuftigste Betænkninger, jeg har læst fra Geistlige i det Slags Sager). Dette indeholder ikke nogen- somhelst Mistanke om nogen fra dansk-nationalt Standpunkt forkastelig Retning hos ham.«

Som et Led i Regenburgs Aktion maa nævnes det vigtige Superintendent- og Provstemøde, som afholdtes i Flensborg 19. Nov. 1851, hvor man drøftede de mest brændende

¹) Bl. a. fordi han havde tysk Hussprog, jfr. ogsaa Pastor H. W. Krog-Meyer til Regensburg (1853, 15. 2.): »næsten skandaløst at have en Biskop, der taler Tysk i vore Dage til sine Børn«.

²) Plum nedstammede fra en holstensk Familie og var født i Plön.

kirkelige Spørgsmaal, som forelaa i Sønderjylland paa den Tid, bl. a. ogsaa Generalsuperintendentsagen. Hvilken direkte Andel Regenburg havde i Mødets Indkaldelse eller hvorvidt det averterede Møde tilskyndede Regenburg til atter at presse paa Madvig, kan jeg ikke oplyse. Derimod har jeg Grund til at mene, at det er Asschenfeldt, som foranlediger Mødet afholdt¹. Der findes nemlig i det slesvigske Bispearkiv i Kiel 2 Skrivelser, som kunde tale til Fordel for min Formodning.

Først en udateret Koncept med Asschenfeldts Haand²: et Duplicatum til Kongen om definitivt at udnævne ham til Provst for Flensborg Provsti og fritage ham for Stillingen som interimistisk Superintendent, efter at han nu i over et Aar (udnævnt 8/4 1850) har været konstitueret i begge Embeder. Det er gaaet tilbage med hans Præstegerning, og som Superintendent føler han sig ikke rask og værdig nok.

Den anden Skrivelse, dateret Flensborg 1. September 1851 og skrevet med Aleth Hansens Haand, er underskrevet F. Graae, E. Hagerup, Al. Hansen og Lassen og rettet til Asschenfeldt. Nævnte Præster indbyder A. til et dansk Præstekonvent i Flensborg for Flensborg og Gottorp Provstier 16. Sept., idet de forklarer:

»Det er vistnok en kirkelig, men tillige en national Interesse, der har fremkaldt hiin Beslutning hos os, idet vi paa den ene Side ved Oprettelsen og Ordningen af snævrere Samfund af nærmestboende Brødre føle Trang til at styrke os i Gud under de mangen Gang svære Forhold, hvorunder vi leve og virke, og paa den anden Side ved Oprettelsen af danske Læseforeninger haabe at kunne tilfredsstille en Trang, som vi føle til at holde Skridt med den aandelige Udvikling i vort Fædreland.« Saa fortsættes der: »Vel vide vi, at Deres Høiærværdighed ogsaa agter at sammenkalde Provstiets Geistlige til et kirkeligt Møde; men

¹) At han handlede under Føling med Regenburg, viser hans Brev til R. 20/11: »Anbefales til velvilligt Gennemsyn og Hensyntagen ved forekommende Lejlighed.« Utvivlsomt har han straks efter Mødet sendt et Referat til Rasch's Hotel paa Nørretorv, hvor R. boede.

²) A VI Nr. 58, Stk. 49b.

det skulde gjøre os ondt, om den geographiske Grændse skulde fjerne de af vore Brødre i Gottorp Provstie, som med os ere dragne herhid, fra os, og vi synes at føle, at den særlige nationale Trang, der som sagt hos en Deel har fremkaldt Ønsket hos os om en nærmere Tilslutning, maa give vor Sammenkomst noget af den Charakteer, som en almindelig Sammenkomst vel neppe vilde faa.

Deres Højærværdighed bede vi derfor ikke at misforstaae os, som laa den Tanke til Grund for vort Forehavende, at afsondre os for os selv, eller som meente vi, at det af Deres Højærværdighed paatænkte Møde gjordes overflødigt ved vort, og vi ville glæde os ved i sin Tid at imødekomme en Opfordring, som Deres Højærværdighed i den nævnte Retning maatte ville lade udgaae til os.«¹

Da de 4 kongerigsk dannede Præster, særlig i Løbet af den korte Tid, de havde været i Sønderjylland, ikke kan antages at vide Besked med, hvad Slags Møde Asschenfeldt vilde indbyde dertil, og da der ikke mig bevidst afholdes noget almindeligt Præstemøde, tør man formode, at det er Mødet 19. Nov., som der er Tale om og som saa skyldes Asschenfeldts Initiativ.

Resultatet af Forhandlingerne ved Superintendent- og Provstemødet forelaa i Form af et Memorial til Ministeriet og en Skrivelse til Professor Martensen med en foreløbig Meddelelse om, hvad man havde vedtaget at skrive til Ministeriet vedrørende ham. — Asschenfeldts Koncept til den korte Meddelelse til Martensen lyder i dansk Oversættelse saaledes:

»Højærværdige Herr Doctor! Høitærede Herre! Af nedenstaaende Memorial, som i disse Dage skal indsendes til det kgl. Ministerium for Hertugd. Slesvig angaaende forskellige Punkter, som undertegnede Superintendenten og Provster i Hertugd. Sl. har forhandlet, synes det os at være vor Pligt at sende Ordlyden af nogle Linjer, som angaar Deres Højærværdighed specielt, til Dem selv, og beder Dem ved denne Foranledning velvilligt at modtage Forsikringen om vor oprigtige Højagtelse og Hengivenhed, vor Kærlighed! Ærbødigst.«²

¹) A VI Nr. 58, Stk. 49c.

²) A Nr. 3a, Stk. 107.

Denne Koncept findes paa en blaa Kladder til Asschenfeldts tyske Udkast, i hvilket der findes et udstreget Stykke, som ikke kom i det Udkast, Entwurf, som A. sender til Circulation blandt de andre Mødedeltagere for saa at være færdigt til Renskrift, saa A. som den første kunde underkrive Skrivelsen til Martensen 23. Dec. 1851¹.

Det hvide Entwurf har følgende Ordlyd (i dansk Oversættelse ved mig):

»Underdanigt Pro memoria.

Medundertegnede to interimistiske Superintendenter, af hvilke vedkommende, som har Tilsynet over de Sogne i Hertugdømmet, hvor Kirke- og Skolesproget er Tysk, denne Gang har faaet betroet Affattelsen af dette underdanige Memorial (hertil findes Tilføjelse i Marginen: »Jeg tillader mig at andrage paa, at her tilføjes omtrent saa: hvorved tillige er angivet, hvorfor dette fremtræder i det tyske Sprog. U. S. Boesen«), samt Provsterne for Provstierne Haderslev, Tønder, Aabenraa, Løgumkloster, Sønderborg, Flensborg, Femern, Husum, Bredsted, Eidersted, Gottorp og Hytten, som den 19. November d. A. med det kgl. Min.'s Tilladelse og Vidende har været samlede i Flensborg for at drøfte og raadslaa ang. Hertugd. Sl.'s kirkelige Anliggender: tillader sig som Repræsentanter for de aandelige Interesser og som de, hvem for Tiden den gejstlige Inspektion og Visitation samt Omsorgen for de Hertugd. Sl.'s Kirkers Vel er betroet, ærbødigst og underdanigst at forelægge det kgl. Min. følgende Ønsker og Anmodninger:

I. Ansættelse af en Generalsuperintendent for Hertugdømmet Slesvig.

Selvom ogsaa i Øjeblikket, hvor Hertugdømmet Slesvig endnu staar overfor sin statslige Udvikling og derfor mangt og meget ifølge Sagens Natur endnu maa befinde sig i en vaklende Tilstand, de interimistiske Superintendenter Virksomhed hidtil har været nogenlunde tilfredsstillende og har glædet sig ved at nyde Allerhøjeste Anerkendelse, selvom ogsaa en Overgang, under Forholdenes Pres maa ses bort fra, at begge allerede staar i en fremskreden Alder, som ikke tillader en lang, kraftig Virksomhed mere: —

¹) Ifl. Hjelholt S. 379, Anm. 2, som ikke gaar nærmere ind paa Skrivelsen af Hensyn til Dr. Arildsens kommende Arbejde.

saa er vi dog overbeviste om, at Hertugdømmet Slesvig fremtidig for at skabe en gavnlig Forbindelse og Overensstemmelse mellem den nordlige og sydlige Del og for at sikre et fast kirkeligt Opsyn, trænger til et gejstligt Overhoved og Ledelsen af de Forretninger, som paahviler Superintendenterne, bedst lægges i een Mands Hænder.

Idet vi siger, »fremtidig«, lægger vi ikke Skjul paa, at vi maa ønske at se dette Tidspunkt fremskyndet saa meget som muligt, og som allerede de int. Sup. har bedt Kongen om Allernaadigst at fritage dem for Superintendenturets Værdighed og Besværlighed (»Würde und Bürde«) til Fordel for yngre og kraftigere Hænder, saa skal de nu — forenet med Provsterne — saa meget mere indtrængende ærbødigst gentage denne Bøn med Henblik paa Nødvendigheden af en Generalsuperintendent.

Med Hensyn til Nødvendigheden maa det tages i Betragtning, at der i 6 Aar ikke er afholdt nogen regelmæssig, legitim General-Kirkevisitation, hvor en saadan skal holdes hvert, 3. Aar og for $\frac{1}{3}$ af Kirkernes Vedkommende hvert Aar uafbrudt fra Pinse til Michaelis, hvor Examen tidligere begyndte, har lagt Beslag paa den tidligere Generalsuperintendent (i Marginen: »I Sommeren 1847 visiterede Callisen i Haderslev Provsti, navnlig ogsaa her i Fjelstrup. U. S. Boesen«.), men som for nærværende det er baade legemligt og sjæleligt umuligt at afholde for de interimistiske Superintendenter paa Grund af deres Præstegerning og deres Provsteembedes Besørgelse,

dernæst at i nær Fremtid de theologiske Kandidaters Bisper og Embedseksamen turde forestaa, til hvis Afholdelse der efter vor bestemte Mening kræves en lærd Theolog, som er fortrolig med dette Arbejde,

endelig at saa meget synes at maatte ordnes med Hensyn til netop de kirkelige Forhold og Institutioner, hvilket kræver en Generalsuperintendent, som, uafhængig af andre Forretninger, helt kan hellige sig G.S.-Embedet og lade alle Traade gaa igennem sin Haand.

Vi vover derfor at bede det kgl. Ministerium om en snarlig Ansættelse af en Biskop for Hertugdømmet Slesvig, som efter vor Formening skulde være det danske og tyske Sprog lige mægtig, besidde literarisk Navn og en grundig Lærdom, og som staaende over Tidens forvirrede Forhold og uberørt af dem maatte være en Præstekarakter (»einen priesterlichen Character haben müste«).

Een saadan Mand, som vi ønsker, haaber paa og beder om, til Kirkens Gavn og Statens Vel, er det ganske vist overalt ikke

let at finde, allermindst for Tiden, hvor alle aandelige Potenser er taget i Brug. Imidlertid er Danmark sandelig ikke saa fattig paa Mænd, som kunde være egnede til at beklæde en saadan Post med Ære og heldigt Resultat, med Guds Bistand — dersom vi til sin Tid maa tillade os beskedne Antydninger.

For først at ene os alle om een Mand, saa udtaler vi uforblommet, at vi helst vilde hilse *Prof. Dr. Martensen* som Slesvigs Biskop. Vi ved vel, i hvilket Omfang, med hvilken Indflydelse denne Mand er det aandelige Livs Bærer og Igangsætter ved Københavns Universitet, hvad der dér fængsler og fastholder ham og hvor vigtig og rigt velsignet hans Virksomhed derovre viser sig ogsaa for dem, som vil vie sig til Kirkens Tjeneste.

Men netop for denne lærde Mand, en født Flensborger, altsaa dog særlig hørende til Hertugdømmet Slesvig, hvor langt end hans Virke strækker sig i den aandelige Verden, som er lige fortrolig med dansk og tysk Literatur, i lige Maade fremragende og berømt som Prædikant og Professor, i Skrift og Ord dygtig og veltalende, som Menneske elsket og æret, ikke ukendt med Hertugdømmets Forhold og dets gejstlige — hvilket fremgaar af hans »Sendschreiben an Nielsen«, vilde Hjerterne her banke i Møde med Tillid, med udelt Tillid, og Dørene til Menighedernes Kirker og Skoler gerne aabne sig.

Vi er ikke blinde for, at denne Mand ved at overtage dette Biske-embede for Hertugdømmet Slesvig vilde bringe et Offer, men tiltror hans Fædrelandskærlighed, at han, hvis Hans Kongl. Majestæt efter allerhøjeste Visdom vilde behage at bede ham bringe dette Offer, med Gud vilde beslutte sig dertil, og vi tror at kunne sige i al Ydmyghed, at ogsaa vi, alle uden Undtagelse og med Glæde, efter vore Kræfter har bragt Ofre og oven i Købet ved vor Indsats og Seen bort fra alt, hvad der angaar os selv, har lettet ham Vejen til en lettere Embedsvirksomhed, end hidtil har været os forundt.

At det kgl. Min. maatte ville vinde denne højt ansete [»hochverehrter«] Gejstlige for vort Hertugdømme — som »Biskop«, en Værdighed, vi alle ønsker at se Titlen »Generalsuperintendent« forandret til — er vor inderligste Ønske, vor ærbødigste Bøn, vort ærbødigste Andragende, hvortil vi medunderskrevne interimistiske Superintendenter endnu føjer det oprigtige Tilbud, at vi endnu et Aar, om Gud vil, ligesom amanuenses vil staa ved hans Side, arbejde med ham og for ham, hvor han maatte ville gøre Brug af vor Tjeneste og hidtidige Erfaringer.«

Herpaa følger saa Gennemgangen af de andre Punkter:

- II Anordning angaaende en almindelig Kirkebøn.
- III Agende (Alterbog).
- IV Salmebog.
- V Katekismus.
- VI Kirkekollekter.
- VII Den aarlige Edsprædiken.
- VIII Hjælpelærerne ved Folkeskolerne.
- IX Den Sl.-Holst. Regerings Bestemmelser af 27/4 1848 ang. flere Sagers Overvisning til de lokale Myndigheder.

I det hvide »Entwurf« mangler det i den blaa Kladde udstregede Stykke, som slutter Punkt I af følgende Indhold:

»Skulde der overfor Kaldelsen af denne Mand, som vi efter bedste Vidende og Samvittighed føler os drevne til at betegne som særlig egnet til denne høje Sted, melde sig uovervindelige Hindringer, hvilket vi ikke formaar at bedømme, saa undlader vi ikke at henlede det kgl. Ministeriums Opmærksomhed paa — som efter ham de værdigste — paa Dr. *Rudelbach*, som fornylig ved sit Skrift¹ har bevist, hvor rigtigt han forstaar at bedømme Slesvigs kirkelige Stilling, eller Dr. *Calcar*, eller lic. theol. *Ferd. Fenger*, en anerkendt kristelig Mand, eller Dr. *Kolthof*, eller den allerede som const. Provst i Husum fortjente Pastor *Plum*, idet vi ærbødigt overlader denne højvigtige, efter vor Mening paa-trængende Sag, til højere Forgødtbefindende.«

Denne Liste over gode danske Kirkemænd, som turde være inspireret af Regensburg—Wegener—Madvig, var det naturligvis ikke opportunt at lade Martensen se eller Ministeriet se i første Omgang. Men den viser dog, at man nu fra den slesvigske Gejstligheds Side gerne vilde have en Afgørelse.

Navnene Rudelbach, Fenger, Kolthoff og Plum har allerede været nævnt i det forgaaende. Dr. Kalkar nævnte jeg

¹) »Die Sache Schleswig-Holsteins«, Stuttgart 1851, en Sendeskrivelse til Claus Harms.

som Biskop Jørgen Hansens Ungdomsven, men skal endnu anføre hans private Anbefalingsskrivelse til Fordel for sig selv et Par Aar tilbage i en anden Bispesag. 7. Februar 1849 skrev han til Minister Madvig: »De vil venligst tilgive, at jeg ved denne private Skrivelse tillader mig at bringe mig i Erindring med Hensyn til Bispeembedet paa Lolland [efter Gad, som flyttede til Odense]; jeg haaber, at De ikke anseer dette for ubeskedent, da jeg veed, at man ogsaa tidligere har tiltænkt mig en lignende Ansættelse. . . .«¹.

Udkastet sendte Superintendent *Jep Hansen* under 25. Nov. 1851 til Provst Boesen, som skulde oversætte Skriftet til Dansk. Jfr. Jep Hansens Paategning af Boesens Oversættelse, Jordkjær 8. Dec. 1851: »Saa vidt jeg formaaer at dømme er Herr Provst Boesens Oversættelse af Herr interim. Superint: Asschenfeldts Udkast til en Kirkebøn god, og hans tilføiede Bemærkninger synes mig ogsaa at være rigtige.«

I den lange Tid, som medgik til Circulationen — Hjelholt angiver, at Provst Otzen som den sidste har underskrevet 8. Febr. — var Bispesagen Genstand for mundtlig og skriftlig Drøftelse Mand og Mand imellem. Regensburg skriver Dagen efter Mødet, 20. Nov. 1851 fra Flensborg til A. F. Krieger, at han har tigget og bedt Madvig om »at forskaffe os en Superintendent og et Par Provster, men alt for-gjæves«². Næste Dag, Søndag Aften, var han af Pastor Graae i Flensborg indbudt til The i Anledning af, at Stiftsprovst C. F. Balslev fra Ribe var Gæst hos ham. Balslev var gift med en Datter af Sup. Jep Hansen, og det er sandsynligt, at baade denne og andre fra Mødet har været til Stede den Aften og Sagen er bleven drøftet hos Graaes.

En af Mødets Deltagere, Provst P. Martens i Slesvig, som havde talt med Regensburg 2. Jan. 1852, skriver 13. s. M. til ham³: »Mig synes Provst Boolsen [*Boesen*] meget egnet

¹) J. N. Madvigs Privataarkiv I A 2, Rigsarkivet.

²) Hjelholt S. 373.

³) Regensburgs Privataarkiv.

til Superintendent for den danske Del, da [Jep] Hansen vil gaa af, og foreløbig, tror jeg, maa vi alligevel komme tilbage til 2 Superintendenter for Slesvig.« Og næste Dag skriver han officielt til Superintendenturen i Flensborg¹: »I Sagen angaaende vor Superintendentur er jeg fremdeles af den Anskuelse, at det under nuværende Tidsforhold vilde være lettere at finde 2 Superintendenter til Hertugdømmet Slesvig, der kunde være til megen Velsignelse. De selv skulde overtage den for den sydlige Dels Vedkommende, og Provst Boesen for den nordlige ...«

Det er da sikkert Regenburgs og Asschenfeldts indtrængende Henvendelser til Ministeriet — og ikke, som Dr. Hjelholt antyder², den nye Kultusminister Bardenfleths Forsøg, hvorefter han intet anfører — som faar Martensen til at skrive til Dorner 10. Dec.: »Om den ulykkelige [slesvigske] Sag denne Gang kun dette: at jeg hele Tiden har afslaaet Generalsuperintendenturen over Slesvig, som gentagne Gange er bleven mig indtrængende tilbudt³. Da Dorner 4/1 1852. er ligesaa ivrig for, at han som Slesviger skal overtage Bispeembedet, kommer Martensen i sit Svar af 18. Jan. 1852 nærmere ind paa, hvorfor han ikke ser sig i Stand dertil. Han skriver⁴:

»Hvad den slesvigske Generalsuperintendentur angaar, kan jeg forsikre, at jeg har gennemlevet høist alvorlige Timer, hvor jeg har prøvet mig selv, om det var min Pligt at tage imod Embedet. Men efter bedst mulig Prøvelse og Overvejelse kunde jeg alligevel ikke beslutte mig til at opgive min nuværende Stilling for den anden, i hvilken jeg desværre ingen Udsigt havde til at udrette noget gavnligt. De mener, kære Ven, at det, dersom jeg var bleven Superintendent, ikke var kommet saa vidt. *Maaske* — thi Superintendenten kan dog kun tilraade og protestere og ganske vist vilde i det mindste jeg ikke med Vidende vige fra den Grundsætning, at Kirken skal være Maal og ikke Middel,

¹) A VI Nr. 3a Stk. 105.

²) Hjelholt 372.

³) Martensen — Dorner I, 215.

⁴) Sstds. 223—224.

hverken for den ene eller den anden nationale Egoisme. Men selvom der blev indslaaet en mere besindig politisk Retning — thi ganske vist er der efter mit Kendskab og min Overbevisning sket Overgreb i Sydslesvig, omend ikke i det Omfang, som der ofte siges — saa forbliver der dog stadig en stor Raadvildhed. For vel mener jeg, at vi kan forsyne de virkelig danske Menigheder med danske Præster; men de tyske Menigheder kan vi ikke betjene fra Danmark; netop dette er for mig den smertelige Udsigt for Slesvigs Kirke, at de tyske Menigheder i længere Tid vil staa uden Præster, d. v. s. dygtige Præster, for jeg ved meget vel, at den ædleste Del af den slesvigske Gejstlighed hører til de fordrevne. Her staar vi ved det vanskelige Punkt. Hvordan man end vil dømme om den slesvigske Gejstligheds Optræden [ved Oprøret] — om det havde været dens Pligt for Samvittighedens Skyld at miste Embederne eller i det underordnede Spørgsmaal lidende give efter for at blive hos deres Menigheder og tjene med Evangeliet og Sjælesorgen — det sørgelige Faktum er en fuldstændig Raadvildhed med Hensyn til Slesvigs Kirke, og hvordan det end forholder sig med Skyldspørgsmaalet, saa rammer Skaden smerteligst de tyske Menigheder i Slesvig! Gud maa hjælpe!»

Inden Martensen — under 26. Febr. 1852 — gav sit Afslag til de sønderjyske Superintendenter og Provster, havde han faaet en Opfordring fra en ny Kant, nemlig fra den nye slesvigske Minister, Grev Carl Moltke, og Følgen var, at »Berlingske Tidende« 23. Febr. kunde meddele, at Martensen vilde blive udnævnt til midlertidigt i 3 Aar at fungere som Superintendent i Slesvig, medens hans Embeder i Hovedstaden skulde forblive ubesatte¹. Ifølge Hjelholts Referat af Martensens Brev til Moltke, dateret 23. Febr., som jeg ikke har haft Adgang til, afslog Martensen alligevel trods alle venlige Henstillinger paany at overtage Embeder, som vilde paaføre hans Individualitet en overanstrengt Eksistens, særlig med Hensyn til de administrative Opgaver. 27. Febr. maatte »Berlingske« da meddele, at Martensen havde forandret sin Bestemmelse og alligevel ikke gik til Slesvig.

¹) Hjelholt 377.

Asschenfeldts og Fællers Henvendelse til Martensen bærer Poststemplet »Flensburg 11. Febr. 1852«¹, men Martensen havde som nævnt, straks fra A. faaet en fortrolig Afskrift. 29. Febr. modtog Asschenfeldt Martensens Svarskrivelse, som gengives i dansk Oversættelse:²

Til de Herrer Superintendenter Hansen og Asschenfeldt,
de Herrer Provster Ahlmann, Boesen, Stephensen, Martens,
Heinsen, Caspers, Otzen.

Højærværdige Herrer og Brødre!

Dybt rørt har jeg læst Deres mig saa kære Skrivelse, hvori De (under Henviisning til et til det kgl. Min. f. Hertugd. Sl. rettet Memorial) opfordrer mig til ved at overtage Generalsuperintendenturen at træde i et nært og inderligt Forhold til Dem og hele den slesvigske Kirke. En saadan Opfordring maatte naturligvis give Anledning til min alvorligste Prøvelse. De maa tro mig, mine Brødre! jeg har overvejet denne Sag som en højvigtig Samvittighedssag, men jeg er igen (»wiederum«) naaet til den Indsigt, at jeg ikke maa forlade mine nuværende Embeder, i hvilke Gud saa rigeligt har velsignet mig. Deres Opfordring er gaaet mig dybt til Hjerte, for jeg føler den slesvigske Kirkes Nødtilstand (»Nothstände«), føler mig ogsaa ved et inderligt Baand (»inniges Band«) knyttet til Slesvig, til dette herlige Land og Folk, hvor min Barndoms Minder har hjemme og hvor der bor saa mange dyrebare Venner, og sandelig, jeg vilde heller ikke sky et stort Offer for at tjene en god og hellig Sag. Men jeg har ikke kunnet tilkæmpe mig den Vished, at jeg efter min Individualitet kun i nogen Maade vilde kunne gøre Fyldest i dette højvigtige og under nuværende Forhold saa vanskelige Embede. Ukendt med Landets administrative Forhold, uøvet i Forretningsgangen, mere vant til et comtemplativt Liv end til det praktiske, vover jeg ikke at overtage en Stilling, som kræver ikke blot enkelte Anlæg, men en Combination af de forskelligste Evner. Vel føler jeg med inderlig Tak, at jeg kunde regne med Deres Bistand, højærværdige Brødre, og navnlig med Deres, højærværdige Superintendenter; men den omfattende ydre Virkekreds vilde dog i den Grad beslaglægge mig, at jeg ikke med den nødvendige Aandens Frihed vilde kunne virke for Kirkens

¹) Hjelholt 379, Anm. 2.

²) I Asschenfeldts Afskrift i A VI Nr. 3a, Stk. 101 »Verfügungen 1850—53«, Staatsarchiv Kiel.

rent aandelige Opgave, som jo for os alle maa staa som Hovedsagen. Enhver Individualitet har sin bestemte Grænse; jeg for mit Vedkommende føler, at Opgaven indenfor den slesvigske Kirke — sikkert en af den nuværende Tids højeste Opgaver — er for høj og for omfangsrig for min Individualitet.

Og nu haaber jeg, mine Brødre, at De i dette Svar ikke vil se en Mangel paa Kærlighed til Kirken og Fædrelandet. Den gode Vilje er dog ikke nok i denne Sag. Og Pligten kræver, at man ikke overtager en Stilling, inden man i sin Sjæl har den fulde Vished, at man er kaldet til denne Stilling. Ganske vist maa jeg jo indrømme, at den ydre Kaldelse («*vocatio externa*») foreligger for mit Vedkommende som for ingen anden; men den kraftige Vished om *vocatio interna* (indre Kaldelse) har jeg ikke kunnet tilkæmpe mig. Og kun ud fra en saadan kan og maa en saadan Gerning begyndes.

Modtag alle min broderlige Hilsen og Tak! Herren velsigne Deres Arbejde for vor Herres Jesu Christi Menighed! Han velsigne og bevare hele Slesvigs Kirke, at den maa opbygges og samles ved hans Kraft! Han høre ogsaa min Bøn for mit Hjemlands Kirke, min inderlige Bøn, om at han maa opvække Mænd til den, som er bedre egnede og bedre rustede til det store Værk, end jeg!

Med Højagtelse og Kærlighed.

H. Martensen.

København den 26. Februar 1852.

Netop fordi Moltke syntes at have Held med sine Forestillinger overfor Martensen — som Aviserne allerede berettede — kom dette Svar Asschenfeldt som et tungt Slag, hvilket fremgaar af det Følgrebrev, som han medgiver Martensens Svarskrivelse den næste Dag til Superintendent Jep Hansen i Jordkjær:

»Kære Kollega og Broder! Vedlagte Afslag fra Dr. Martensen sender jeg til dig — til Circulation blandt de indledende nævnte Brødre — smertelig berørt, dog hengiven i Guds Vilje, som ved, hvorfor ikke dette og hvorfor noget andet sker. Jeg aandede allerede lettere ved Tanken om snart at kunne lægge Værdigheden og Besværligheden («*Würde und Bürde*») i de egnede Hænder, og nu —. Hvor gerne vilde jeg se dig og Brødrene samlede om mig eller os om dig, om Tid og Aarstid tillod det. Lad os først bide en Stund, afvente, om og hvad JR. [Justitsraad]

Regenburg beslutter i denne Sag. — Brev faar jeg vel, efter at du har taget en Afskrift, tilbage, hver af Herrerne kunde sætte sit vidi etc. under sit Navn.

Lev vel, hils dine fra os.

Din tro Asschenfeldt.¹

Til Regenburg skriver han 11. Marts inofficielt: »Vi er derefter, desværre, ikke naaet et Skridt videre, vi hernede ikke, forhaabentlig er De det i København. Giv os snart en Mand, giv os en dygtig Mand, som snart kan begynde Visitationerne i hele Hertugdømmet og ordne det nødvendige med Hensyn til den theologiske Eksamen. Skal Sup. Hansen og jeg fungere en Stund endnu, er det saa ikke muligt i Mellemtiden at ansætte og lønne min Svigersøn i Bov til Medhjælper i Superintendenturen ...» — Men allerede i hans næste Brev — 5. April — er Martensen paa Tale igen, idet han skriver: »Deres Høivelbaarenhed skylder jeg Tak for Svar i Deres to venlige Breve af 29. f. M. og 2. d. M. At Haabet om at overtale Martensen til at overtage Superintendenturen endnu ikke helt er opgivet, har givet mig mit Mod til at holde ud en Stund endnu. I Længden gaar det ellers ikke: enten Præst og Provst eller kun Superintendent, saa godt det saa kan lade sig gøre.« Asschenfeldt synes dermed at antyde, at han, i Fald Martensen alligevel ikke vil, selv maa overtage den tysktalende Del. En Del af de danske Præster i den kirkelige Forposttjeneste i Sydslesvig følte det som en Ynkelihood, at der ikke kunde skaffes en ordentlig Generalsuperintendent. Nede fra Tønning skriver Pastor P. W. Christensen (15/5): »Jeg troer ikke, at Regjeringen er Skyld i, at *Martensen* ikke vil være Superintendent«, og (24/5): »Sluttelig tillader jeg mig endnu engang at komme tilbage paa den Ligegyldighed, hvormed det danske Folk, som jo nu dog skal og vil spille en constitutionel Rolle, synes at betragte og behandle de slesvigske Anliggender. Vil *Martensen* ikke være Super-

¹) A VI Nr. 3a Stk. 104.

intendent, saa er derved sagtens Intet at gjøre; men dette er dog et mærkeligt Beviis paa, hvor utilbøielig man er til at gjøre eller offere Noget for Slesvig, naar man sidder godt i det ovre i Kbhvn. Og han er en født Flensborger — Fy!«

I sit Brev af 5. Juni til Dorner¹ kommer Martensen ikke ind paa det anførte Haab, der skulde være om alligevel at faa ham overtalt, men udtaler sig aabent om sit Syn paa Kirkeforholdene dernede:

»Der har rigtignok, som De bemærker, været alvorlig Tale om mig som Superintendent. Længe vaklede jeg, da Sagen laa mig meget paa Hjerte og Samvittighed, men maatte alligevel efter moden Prøvelse sige Nej, dels fordi jeg ikke tiltroede min Individualitet at kunne udfylde en saa exoterisk Post med saa mange praktiske Forretninger, dels fordi jeg ikke turde haabe helt at kunne virke efter min Indstilling. Stillingen er højst ansvarsfuld, og alligevel er man i højvigtige Punkter afhængig af Regeringen og er udelukkende henvist til ens moralske Indflydelse, hvilket altid er præcært.

Jeg takker Dem, fordi De skriver saa aabent og fortroligt til mig om denne Sag. Hvorfor skulde vi ikke ogsaa udtale os aabent overfor hinanden, eftersom vi begge er os bevidste kun at ville det rette. Netop derfor maa jeg gøre en Bemærkning. Naar der tales om den slesvigske Kirkes Ødelæggelse og Hærgning indenfor den, saa synes man fra tysk Side ikke at ville indrømme, at der i en Henseende er sket et virkeligt Fremskridt til det bedre, forsaavidt som i det nordlige Slesvig det hidtil saa forsømte og tilbagetrængte danske Element er kommet til dets Ret. Her maa I gode Folk gøre Indrømmelser og yde Anerkendelse, hvis I vil holde paa eders egen Ret. Men jeg tilstaar gerne, at det danske Element ikke maa udvides paa utilbørlig Maade. Hvad angaar det tyske Slesvig, som sandelig ikke ligger mig mindre paa Hjerte, spørger De (dog vel overvejende med Hensyn til tysktalende Menigheder): hvorfor foretages der ikke en Revision af Distrikterne? Jeg vil ikke drøfte denne Fordrings Retmæssighed, men kun ganske simpelt sige: jeg tror ikke, at dette vil ske og kan ske under nuværende Forhold. Derimod tror jeg og er overbevist om at noget andet *maa* ske, selvom det ikke sker lige i Øjeblikket: 1) Ansættelse af tyskdannede *Candidater*, som er egnede til at betjene Slesvigs tyske Menigheder,

¹) Anf. Bog S. 225—227.

hvilket hænger sammen med Indretningen af en theologisk Eksamens-kommission.¹ 2) En Revision af Sprogforholdene, særlig i Grænseegnene, navnlig Angel. — Ganske vist synes man jo nu at ville lade alt bero, som det er. Men jeg kan kun betragte dette som foreløbigt, netop fordi jeg anser det anførte for at være nødvendigt. Om ikke før, saa venter jeg, at disse Forhold vil komme paa Tale ved de slesvigske Provinsialstænders Aabning. Der vil da kunne indtræde et Vendepunkt. Gid saa ikke blot Fanatisme maa staa imod Fanatisme og gid saa Repræsentanterne for de tyske Interesser ikke vil stille ubegrænsede Fordringer, men forene Bestemthed med Besindighed. (Højst ubesindige er f. Eks. den gode Pelts Klager², fordi de taber sig i det grænseløse og derfor i det usande).

Desværre er Sindene endnu optændte af Had og Uvilje. Der mangler den gensidige Tillid og Imødekommenhed. Saaledes læste jeg fornylig i Hamburger Correspondent, at Grunden til, at jeg ikke ansattes i Slesvig, var den, at jeg havde krævet at blive *Biskop* og vilde indføre den danske Liturgi i Slesvig. Dem behøver jeg ikke at forsikre, at der heri ikke er et sandt Ord. Sandt er, at de slesvigske Provster, som henvendte sig til mig med en Skrivelse, samtidig indsendte et Bønskrift til Ministeriet, hvori de ganske vist udtalte Ønsket om at faa mig til Biskop, ligesom Slesvig i gamle Dage havde en Biskop. Men denne Tanke forkastedes med det samme af mig ikke mindre end af Grev Moltke, fordi vi straks var klare over, at en saadan Forandring vilde vække Forargelse i Befolkningen³, som naturligvis med Forundring vilde spørge: hvortil denne Forandring? Men naar der siges, at jeg oven i Købet vilde have paatvunget det stakkels Folk den danske Liturgi med Messedragter osv., saa er dette selvfølgelig absolut grebet ud af Luften.«

Pastor Christensen var af en anden Mening med Hensyn til Liturgien, paa hvilket Omraade der herskede stor Forvirring i Sønderjylland og skriver (23. Jan. 1853): »Der er

¹) Oprettedes ved kgl. Patent af 3. December s. A.

²) Der hentydes formodentlig til Prof. Pelts theol. Betænkning fra Kiel Febr. 1850 »De slesvigske Præsters Forhold til den i Hertugd. Slesvig indsatte Bestyrelseskommission« (Kiel 1850).

³) Dette strider mod, hvad Prof. C. Paulsen 1. Aug. 1852 skriver til Prof. Flor: »C. Moltke . . . har dog ingen danske Sympathier, vilde ikke engang indrømme den, blandt flere, af Martensen stillede Betingelse, at føre det danske Navn Biskop«. Ny kgl. S. 1766 Fol. Brevnummer 590. Kgl. Bibliothek.

nu *Rudelbach*; han var vistnok Mand for at indføre den lutherske Agende i hele Hertugdømmet, om Regjeringen vilde sætte ham til Generalsuperintendent over samme.« Regensburg søgte nu — tilsyneladende — at gøre en Ende paa »Raadvildhedens Sag« alias Bispesagen ved at opfordre Provst *Ulrich Sechmann Boesen* i Fjelstrup til at modtage Stillingen. Hans Brev, ifl. Boesens Svar, er dateret 19. Apr. 1853, men kendes ikke nærmere. Men Boesen svarer under 26. s. M. i et meget langt Brev¹, hvor det til Indledning hedder: »Deres meget ærede Brev af 19de d. M. imodtog jeg i Torsdags Aftes, og skjøndt dets overraskende Indhold har sat mine Tanker i en saadan Bevægelse til mangfoldige Sider, at jeg endnu næppe kan sige, at de igjen have concentreret sig i den indre Roe og Klarhed, som jeg saa gjerne ønsker og som i saa vigtige Anliggender vistnok er fornødent, førend man tager en afgjørende Beslutning, saa tør jeg dog ikke længer udsætte at meddele Dem mit Svar.«

I Svaret gør han gældende, at han saare paaskønner den Ære, der er vist ham ved at henvende sig til ham, netop fordi han baade betænker Embedets Ansvar og sine Evner og Kræfter. Da han som Generalsuperintendent skal virke i hele Slesvig, er han betænkelig med Hensyn til det tyske Sprog, og da han skal være Hovedeksaminator ved Embedseksamen frygter han for ikke at kunne træde i en theologisk Professors Sted. Til Slut udtrykker han endnu sin Taknemlighed over Ministeriets gode Mening og at »jeg deri seer en stor Opmuntring til af yderste Ævne at virke i ethvert Kald, hvortil jeg maatte findes egnet. Dertil knytter jeg mit oprigtige Ønske om, at en dygtigere og mere qualificeret snart maatte indtage denne høie Post i Kirken her i Hertugdømmet.« Og han lægger her Hovedvægten paa, at Vanskeligheden ligger i at bevare Kirkens Enhed, Fasthed og Sammenhold under de politiske, nationale og grundtvigske Rørelser, som skyldes Subjektivismens Tidsaand.

¹) Aftrykt i Sønderj. Aarb. 1928, S. 162—65.

4. INDTIL BOESENS UDNÆVNELSE

11. APRIL 1854.

Som man ser, gav Boesen ikke noget afgørende Afslag, men skød sig ind under Ministeriets Ansvar. Og det overraskende skete, at man fra oven tøvede med at udnævne Boesen. Med Rette siger Dr. Hjelholt¹: »Man fristes til at spørge, om der atter skulde have vist sig blot en Mulighed for at overtale Martensen . . . Har Moltke paany forhandlet med Martensen? Og skulde Martensens Rejse i Juli 1853 i Flensborg og Angel staa i Forbindelse hermed?» Det er efter det forliggende Materiale ikke muligt at besvare dette Spørgsmaal med blot nogenlunde Sikkerhed. Sikkert er, at man i Almenheden opfattede Martensens Rejse som en Forberedelse til at give et Svar paa en fornyet Henvendelse. Saaledes skriver Pastor Ehrenreich i Rylskov 13. Juli til Regensburg: »Mon han lader sig bevæge?» Og Pastor Aleth Hansen i Husby skriver samme Dag til R.: »Han er ikke den Mand, som vi kan bruge. Lad de Studerende i Kjøbenhavn kun beholde ham«². Det var Martensens uforsonlige Stilling til Sprogreskripterne, som bevirkede slige Ytringer og som sikkert ogsaa mere og mere klargjorde for ham selv og Moltke, at en Bispeudnævnelse under de Omstændigheder vilde være uheldig, ja umulig.

Mere og mere blev Boesen den, hvem Øjnene kom til at hvile paa. Det var ham, som ved Stænderforsamlingens Aabning 4. Okt. s. A. kom til at holde Prædikenen paa Dansk, og det var ham, som blev det danske Partis Ordfører i Drøftelsen af Tillischs Sprogreskripter og Kirkelivet. Ved at visitere i nogle af de mest omtumlede Sogne kunde

¹) Anf. Sted S. 383.

²) Med endnu større Voldsomhed udtrykker Amtmand Heltzen i Aabenraa sig i et Brev af 11. Aug. til R.: »De har vel hørt, at Martensen har opført sig paa det mest forræderiske i Angeln og Slesvig By, og at man betragter ham som udsendt Spion? Gudskeelov, at han ikke blev Superintendent — forudsat at han dog ikke cabaliserer sig dertil endnu.»

han gennem Selvsyn prøve de Erfaringer, som Asschenfeldts Visitatser havde bragt for Lyset samme Aar. Hans Taler ved forskellige Lejligheder havde et saa afgjort dansk Præg, at han i Folks Øjne mere og mere kom til at staa som den, der var selvskrevet til Stillingen.

Med Henblik paa det theologiske Eksamenskollegium, hvoraf Pastor Graae var Medlem, skriver denne 12. Maj 1853 til Regensburg: »Jammerligt er det, at vi ikke kunne faae en ordentlig Generalsuperintendent, der dog virkelig kunde haardt behøves som Hoved for »det lærde Fakultet«.« I samme Brev fortæller han, at Provst Boesen 19. s. M. skulde samles i Hjortkær for sammen med Superintendenterne at drøfte Ophævelsen af det slesvig-holstenske Bibelselskab. 30. Juni skriver Graae: »Det er i det hele taget en gruelig urimelig Maade, Examenen her er bleven holdt paa denne Gang endnu; men jeg haaber da, at der sker en Reform ad Aare. Har De ikke senere tænkt paa Prof. *Nielsen* i Lyngby?«¹ Vedrørende Sprogreskripterne i Stænderforsamlingen hedder det i Graaes Brev af 14. Okt.: »Provst Boesen er flink og, hvad denne Sag angaaer, det danske Parties Hoved og Fører, ligesom han i det hele taget udøver en god Indflydelse.« Henved 14 Dage senere: »Jeg skriver strax for at underrette Dem om, at det er aldeles urigtigt, hvad der er berettet om Pr(ovst) B(oesen); jeg omgaaes daglig med ham og kan forsikre, at han er paalidelig i enhver Henseende, men han er dybere og lunere, end at Enhver, han taler med, faaer Alt ud af ham.«

Søndag d. 18. Sept. havde Boesen haft en Sammenkomst med Regensburg i Aabenraa, og her havde Regensburg forebragt ham »den indstændige Begjæring fra Ministeren, Grev C. Moltke, at han dog endelig maatte varetage det nævnte Embede, da man ingen anden vidste, til hvem man kunde betroe det, hvorhos man overlod til ham selv at stille sine

¹) Seminarieforstander i Lyngby, Djursland, Fr. Nielsen, som man allerede i 1850 havde tænkt paa som Generalsuperintendent, se S. 665.

Betingelser»¹. Men Sagen trak fremdeles i Langdrag, saa Graae i nævnte Oktoberbrev, hvori han nævner, at han sammen med Boesen har været omkring i Angel i Bogtrykker Kastrups Karet, bemærker: »Jeg tror nok, at B[oesen] længes efter at vide, hvad det bliver til med General-sup.« 28. Nov. udbryder han utaalmodigt: »Jeg længes ogsaa efter at se Boesens Udnævnelse; det vil være en Manifestation af Ministeriets Villie i Sprogsagen.« Og i samme Retning gaar Bankkasserer Hans Torms Ytring i et Brev til R. af 1. Dec.: »Provst Boesen er en fortræffelig Mand. Man siger, han skal være General-Superintendent; men det er vel kun Snak. Han er vel alt for Dansk —. Og endelig skriver Prof. C. Paulsen 11. Jan. 1854 til R.: »Jeg haaber, De sætter i Provst Boesen den gode Hyrde over den slesvigske Kirke. Han har vundet almindelig Agtelse og Anseelse!«

Netop paa Grund af Boesens Stilling i national Henseende var det vel, at Regeringen ventede lidt endnu, inden den gennem Regensburg sendte sin 3. Opfordring til Boesen, nemlig 28. Marts 1854. I sit Svar af 1. Apr. 1854 stillede han bl. a. af Hensyn til Grundtvigianerne den Betingelse at faa Indflydelse paa Besættelsen af Provsteembederne og udtalte Ønsket om at faa Titel af Biskop².

Allerede 10 Dage efter, 11. Apr. kunde Kongen underskrive Ministeriets Forestilling³ om at udnævne Provst *Boesen* i »den Forventning, at han, saafremt dette Ministeriets allerunderdanigste Forslag Allernaadigst maatte blive bifaldet, vil virke til Velsignelse for det kirkelige Liv i Hertugdømmet og vide at vinde Geistlighedens Agtelse og Tillid.«

Hvorvidt det lykkedes Biskop Boesen at opfylde disse og andre Forventninger, ligger det uden for denne Afhandlings

¹) Boesens Selvbiografi, »Den slesvigske Biskop U. S. B.'s Liv og Virken«, udg. af E. Boesen, Kbh. 1868, S. 18.

²) Hele Brevet er trykt i Sønderj. Aarb. 1928, S. 172—178.

³) Denne er aftrykt sammesteds, S. 179—187.

Opgave at gøre Rede for¹. Men her er forsøgt paa ved at tegne Baggrunden og Forhistorien for Boesens Udnævnelse at vise, hvilket indviklet og omfattende Problem dermed fik sin foreløbige praktiske Løsning.

Tilføjelse under Korrekturen:

Til Belysning af Emnet skal jeg endnu gengive en Udtalelse af Regensburg fra et af dennes Breve til C. F. Wegener² fra 1852: »Da jeg i Mai M. f. A. talte med Martensen, havde han vel Tvivl om, at den danske Sprogsag kunde gaae frem, men ønskede det og yttrede Interesse derfor; jeg kunde ikke antage andet end, at han nu efter at Factum beviser Muligheden des lettere vilde kunne bevæges, især da Omgangen her med de danske Præster maatte være ham gavnlige; men maaskee virker Luften paa ham allerede; i saa Fald veed jeg ikke andet end, at Clausen og andre fraraader ham Modtagelse; ved hans Ængstelighed vil det ikke være vanskeligt. Vi maa ikke have en anden Tolderlund til Biskop. A propos af Biskop: da jeg talte med Martensen, var han enig i, at Biskop var den ene rette Titel; jeg haaber, at han under alle Omstændigheder holder derpaa. Moltke vil heri let give efter. Modtager Martensen ikke, saa have vi forøvrigt Delingen [af Generalsuperintendenturen] for Døren, og det er det værste af Alt. Allerede i 1846—47 har Moltke udtalt den Mening, at der burde deles efter en Linie Flensborg—Tønder; dengang ansaaes dette for et uhyre Fremskridt, og Moltke er vist saa stor paa hans daværende formentlige Retfærdighed, at han nu holder fast derved. Jeg siger her, hvad jeg kan sige med Sandhed, at Kongen paa det bestemteste har erklæret at ville opretholde Tillisches System og navnlig Sprogsagen, at Moltke har givet Kongen sit Løfte at ville handle i Overensstemmelse hermed, og at Moltke sikkert holder dette Løfte . . . Jeg har ikke og vil ikke have ringeste Tvivl om, at han vil gaae i dansk Retning, og ikke ringeste Grund til at tro, at han tvivler paa min Retfærdighed mod det tyske . . .«

¹) Af de Kommentarer, Udnævnelsen fik i Breve til Regensburg skal lige nævnes Amtmand W. Johannsens fra Husum (25. Apr.): »Meget har jeg glædet mig over Boesens Udnævnelse til Biskop for Slesvig, uagtet jeg i min Viisdom troer, at *Biskop Hansen* havde været endnu mere skikket til denne Post.«

²) I W's Privatarkiv.